

Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu

Foundation of the Western Türk Qağanate

Hayrettin İhsan ERKOÇ*

Öz

Göktürk Kağanlığı'nın siyasî tarihini ele alan bazı araştırmacılar, bu devletin Doğu ve Batı Kağanlıkları olarak ikiye ayrılmasının 581'de yaşandığını, Batı Göktürk Kağanlığı'nın bu yılda Tardu Kağan tarafından kurulduğunu, devletin temellerinin ise onun babası İştemi Yabğu Kağan tarafından atıldığını kabul etmişlerdir. Ancak araştırmacıların bir kısmı, bazı yeni bulgulara dayanarak Batı Göktürk Kağanlığı'nın Tardu Kağan tarafından değil, onun desteğini alan ve *Buqa Kağan'ın oğlu olan Apa Kağan (Daluobian) tarafından 583'te kurulduğunu belirtmişlerdir. Konuyla ilgili Çin kaynaklarını kullandığımız çalışmamızda vardığımız sonuca göre, Göktürk Kağanlığı 583'te ikiye bölünmüşse de yaşanan iç mücadele, hanedanın Yixiji Kağan'ın soyu ile *Buqa Kağan'ın soyu arasında Büyük Kağanlık konumunu elde etmek amacıyla verilmiş ve ilk başta bağımsız bir Batı Göktürk Kağanlığı'nın kurulması amaçlanmamıştır. Bir "Hükümdar-Yapıcı" olarak hareket ettiği düşünülebilecek olan Tardu Kağan, bu mücadelede uzun bir süre boyunca Yixiji Kağan'ın soyuna karşı *Buqa Kağan'ın soyunu desteklemiş ve ancak 600 yılında Büyük Kağan olma iddiasında bulunabilmiştir. *Buqa Kağan'ın soyu hep doğuyu ele geçirmeye çalışmış, ancak bunda başarısız olmuştur. Tardu Kağan'ın soyundan gelen Shegui Kağan'ın 611'de Batı Göktürk Kağanlığı'nın tahtına oturmasıyla birlikte ise Büyük Kağanlık konumu için verilen mücadele sona ermiş ve Batı Göktürk Kağanlığı, amacı yalnızca batıya doğru yayılmak olan bağımsız bir devlete dönüşmüştür.

Anahtar sözcükler: Göktürkler, Batı Göktürk Kağanlığı, Apa Kağan, Tardu Kağan, Büyük Kağan, Sui Hanedanı, İç Savaş, Taht Mücadelesi.

Abstract

Some of the researchers who studied the political history of the Türk (Gokturk) Qağanate have concluded that the division of this empire occurred in 581, the Western Türk Qağanate was founded by Tardu Qağan in this year and the foundations of this state were established by his father İştami Yabğu Qağan. However, relying on some new discoveries, several researchers have pointed out that the Western Türk Qağanate was not founded by Tardu Qağan, but it was founded in 583 by Apa Qağan (Daluobian), *Buqa Qağan's son, who received Tardu Qağan's support. According to the conclusion we reached in our study, in which we used the Chinese sources related with the topic, even though the Türk Qağanate was divided into two halves in 583, the civil war was fought between two different branches of the dynasty, one of them descending from Yixiji Qağan and the other descending from *Buqa Qağan. This civil war was fought with the aim of acquiring the position of Great Qağan and the foundation of an independent Western Türk Qağanate was not aimed in the beginning. Tardu Qağan, who can be thought of acting as a "Kingmaker", supported the lineage of *Buqa Qağan against the lineage of Yixiji Qağan for a long time in this struggle and he could claim to become the Great Qağan only in the year 600. The lineage of *Buqa

* Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr ve ihсан_erkoc@yahoo.com

Qağan always attempted to conquer the east, but they always failed in this. With the ascend of Tardu Qağan's descendent Shegui Qağan to the throne of the Western Türk Qağanate in 611, the struggle for the position of Great Qağan came to an end and the Western Türk Qağanate transformed into an independent state with the sole aim of expanding towards the west.

Keywords: Türks, Western Türk Qaghanate, Apa Qağan, Tardu Qağan, Great Qağan, Sui Dynasty, Civil War, Struggle for the Throne.

1. 581 Yılına Kadar Göktürk Kağanlığı

Tarihte *Türk* adıyla ortaya çıkan ilk devlet olan Göktürk Kağanlığı, 552 yılında Göktürk reisi Tumen 土門 (Bumin)¹ tarafından bugünkü Moğolistan'da kurulmuş ve o tarihe kadar bu bölgeye hükmeden Rouran 柔然 (Ruanruan 蠕蠕) Kağanlığı'nı yıkarak Orta Asya'da fetihlere girişmiştir. *İllig Kağan (Yili Kehan 伊

1 Bu kişinin adı Çin kaynaklarında genellikle *Tumen* 土門 (*XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde istisna olarak *Tumen* 吐門, bkz. *XTS* 215A.6028) olarak geçerken (Liu, 1958-II, s. 814), kendisinden Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 3. satırında *Bumin* Kağan unvanıyla söz edilmiştir (Tekin, 1988, ss. 8-9, 36-37). Pulleyblank, *Tumen*'in EOÇ okunuşunu *tʰo-mən* ve GOÇ okunuşunu da *tʰuā'-mun* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 211, 312). Baxter ise bu adın Orta Çinçe okunuşunu *thuX-mwon* olarak vermiştir (Baxter, 2000, ss. 90, 137). Yazıtlardaki *Bumin*'in Çin kaynaklarındaki *Tumen*'la aynı olduğunu ilk belirten kişi Thomsen'dir. Ona göre yazıtlardaki *Bumin* Kağan Çin kaynaklarındaki *Tumen*'i karşılarken, yazıtlardaki *İstemi Kağan*'in ise Çin kaynaklarındaki *Mugan Kehan*'ı 木杆可汗 karşılıyor olması mümkündür. Tekin de Thomsen'a dayanarak *Bumin* adının *Tumen* adı ile sonraki hükümdar *Mugan Kehan*'in unvanının birleştirilmesinden oluşturulduğunu tahmin etmiştir. Ona göre 8. yüzyıldaki Göktürkler, 6. yüzyılda yaşamış bu iki farklı hükümdarı aradan geçen iki yüzyıl sonucunda birbirlerine karıştırmış olabilirler (Tekin, 1988, s. 70; Thomsen, 2002, s. 205). Radloff, *Bumin*'in Çinçe *Wenmin* şeklinde bir addan gelmiş olabileceğini düşünmüştür. Ayrıca ona göre *Bumin* Kağan ile Ongi Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 1. satırında geçen efsanevi Göktürk hükümdarı *Yama Kağan aynı kişilerdir (Radloff, 1987-I, ss. 246, 253). Marquart, Onogawa, Malov, Sawada ve Aydın gibi araştırmacılar da bu görüşü kabul etmişlerdir. Clauson ise yazıttaki bu unvanın *İstemi*'yi karşıladığını düşünmüştür (Aydın, 2008, s. 31; Ōsawa, 2011, s. 177). Ōsawa, bugüne kadar *Yamu* olarak okunan bu unvanın okunuşunun *Yama* olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu unvanın *Bumin*'i karşıladığına ilişkin görüşü kabul etmiştir (Ōsawa, 2011, s. 168, 176-177). Cen, *Bumin* adının Sanskritte "toprak" anlamına gelen *bhuman* kelimesinden geldiğini düşünmüştür (Cen, 1958-II, s. 892). Bu kelimenin Sanskritte aynı zamanda "büyük sayı" anlamına da geldiğine değinen Chen, Çin kaynaklarındaki *Tumen*'in bu Sanskrit adın Altayca formu olabileceğini belirtmiştir. Ona göre *Tumen*, *Bhuman*'dan gelen *Bumin*'in Tabgaç dilindeki "resmî" çevirisi olabilir ki bu adın "on bin" anlamındaki *Timen*'le bağlantısı olabilir (Chen, 1998, s. 29). Chen sonradan yaptığı başka bir araştırmada ise *Bumin*'in Eski Farsçada "toprak", "imparatorluk" gibi anlamlara gelen *būmi* kelimesinden gelmiş olabileceğini, bunun hükümdarın evrenselliği kavramını yansıttığını düşünmüştür (Chen, 2002, s. 300). Rybatzki de *Bumin* adının "toprak" anlamına gelen ve Hint-Iran dillerinden alınmış olan bir ad olduğunu ileri sürmüştür. Rybatzki bu ada kökenlik yaptığını düşündüğü kelimeleri Sanskritte "yer, toprak" anlamında *bhūmi*, Eski Farsçada "toprak" anlamında *būmi-*, Orta ve Yeni Farsçada "toprak" anlamında *būm*, Soğdçada "toprak, dünya" anlamında *βwmh* ve *βwm-* ile Harezmece "toprak" anlamında *βwm* kelimeleri olarak sıralamıştır. Ona göre Çin kaynaklarında geçen ve Çince'den birebir çevrildiğinde "toprak" ve "kapı" anlamlarına gelen karakterlerle yazılan *Tumen* da *Bumin* ile ilgili olabilir. Rybatzki, Göktürk Kağanlığı'nda aktif görevler alan Soğduların *Bumin* adının anlamını Çinlilere açıkladıkları ve Çinlilerin "toprak" anlamındaki bu adı Çinceye *Tumen* şeklinde çevirmiş olabileceklere ihtimali üzerinde durmuştur (Rybatzki, 2000, ss. 206-208, 218). Beckwith ise bu görüşe karşı çıkmış, Çin kaynaklarındaki *Tumen*'in ve Göktürk yazıtlarındaki *Bumin*'in esas Eski Türkçe şeklinin *Tumin olabileceğini düşünmüş, ancak *Tumin için etimolojik bir açıklama yapmamıştır (Beckwith, 2005, s. 15, 2009, s. 390). Ercilasun'a göre *Bumin*'in aslı Türkçe *Tuman* ("Duman") olmalıdır (Ercilasun, 2008, s. 79). Gömeç de *Bumin*'in Türkçede "yüzbin" anlamına gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Ona göre *Bumin* daha önce *Tümenbaşı* yani on bin askerlin komutanıyken, sonradan kağanlığı kurduğu sırada kendisine katılanlarla birlikte *Bumin* yani "yüzbin kişinin başı" olmuştur (Gömeç, 2011, s. 37). Nitekim adın Çince biçimi, Türkçe *Tümen* ("On Bin") ve *Tuman* ("Duman") kelimelerine benzemektedir. Kljaštornyj-Livšic daha önce *Bumin* Kağan unvanının Bugut Yazıtı'nın kendilerine göre Ön Yüzü'nün 8-9. satırlarında *βyβwmyn γ'γ'n* ya da *βyβyβwmyn γ'γ'n* şeklinde geçtiğini ileri sürmüşlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972, s. 86). Ancak Yoshida ve Moriyasu'ya göre yazıtın B-2 Yüzü'nün 8-9. satırlarında Kljaštornyj-Livšic'in okuduğu şekilde bir unvan değil, *my'wmn'x'γ'n* şeklinde bir unvan geçmektedir. Yoshida, bu unvanın Çin kaynaklarındaki *Tumen*'i ve 8. yüzyıl Göktürk yazıtlarındaki *Bumin* Kağan'ı değil, Çin kaynaklarında *Anluo* 菴羅 ve *Anluo* 菴邏 olarak geçen ve Soğdça *Umma* adını taşıyan Göktürk hükümdarını karşıladığını belirtmiş, Kljaštornyj-Livšic'in görüşüne karşı çıkmıştır (Ölmez, 2012, ss. 66, 68-70). Beckwith de bu konuda Yoshida-Moriyasu'yu desteklemiştir (Beckwith, 2009, s. 390).

利可汗² unvanıyla hükümdar ilan edilen Tumen'in 552'de ölümünün ardından yerine oğlu³ 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰠 (Keluo 科羅)⁴, *Yixiji Kağan* (*Yixiji Kehan* 乙息記可汗)⁵ unvanıyla geçmiştir. Ancak o da ertesi yıl ölüncü onun *İrkin* (*Sijin* 俟斤) unvanını taşıyan kardeşi, *Buқан Kağan (*Mugan Kehan* 木杆可汗)⁶ unvanını alarak

- 2 Pulleyblank'e göre *Yili Kehan*'ın 伊利可汗 EOC okunuşu *ʒi-li^h k'a'-yan^h*, GOÇ okunuşu da *ʒi-li^h k'a'-xian^h* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 119, 173, 188, 365). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunu *ʒij-lijH khaX-hanH* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 46, 72, 80, 161). de Guignes, Hirth ve Pelliot gibi daha önceki araştırmacılar, bu unvanın Türkçe karşılığını *İl Kağan* olarak vermişlerdir ve Ögel de bu görüşe katılmıştır (Ögel, 1957, s. 129). Taşağıl, bu görüşe uygun olarak bahsi geçen unvanın Türkçesini *İl Kağan* olarak kabul etmiştir (Taşağıl, 1995, s. 18). Ancak Kljaštornyj ve Livšic, bu unvanın aslının *İllig Kağan* olduğunu belirtmişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972, s. 73). Golden da bu görüşü benimsemiştir (Golden, 1992, s. 115). Yamada, Dıvıçioğlu ve Kirilen, benzer şekilde bu unvanın Türkçesini *İllig Kağan* şeklinde almışlardır (Dıvıçioğlu, 2005, s. 39; Kirilen, 2015, ss. 211, 218; Yamada, 1985, s. 246). Gömeç bu unvanın Çince transkripsiyonunun *İl Kağan*'a benzemesine karşılık, bunun karşılığının *İllig Kağan* olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir (Gömeç, 2011, s. 38). Pritsak da İşbara Kağan'ın unvanları arasında geçen *Yili*'nin *İl değil *İllig olması gerektiğini belirtmiştir (Pritsak, 1985, ss. 205-206). Eski Türkçede "İl (Devlet, Ülke) Sahibi" yani "Hükümdar" anlamına gelen *İllig* unvanı için bkz. Donuk, 1988, ss. 19-20. Rybatzki, *Yili*'nin *İl*'i ya da *İllig*'i karşıladığı görüşüne karşı çıkmış ve bunun başka bir kelimeyi karşıladığını düşünmüş, ancak bu kelimenin ne olduğunu henüz bulamadığını yazmıştır (Rybatzki, 2000, s. 207). Atwood ise Çin kaynaklarında geçen *Yili*'nin Türkçe *İllig*'i karşıladığı görüşüne karşı çıkmış, bunun *İri* şeklinde hangi dilden geldiği ve anlamı bilinmeyen başka bir unvanı karşıladığını öne sürmüştür (Atwood, 2012-2013, ss. 50-53).
- 3 *ZS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de bu kişinin Tumen'in oğlu, *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ise kardeşi olduğu yazılıdır (*BS* 99.3287; *SS* 84.1864; *ZS* 50.909; *ZZTJ* 165.5097). Liu ve Taşağıl da kaynaklardaki bu soruna değinmişlerdir (Liu, 1958-II, ss. 493-494; Taşağıl, 1995, s. 18).
- 4 Çin kaynaklarında *Keluo* 科羅 şeklinde geçen adın Türkçe *Çara* olduğu anlaşılmıştır (Golden, 1992, s. 121; Rybatzki, 2000, s. 213; Taşağıl, 1995, s. 141). Pulleyblank, *Keluo*'nun EOC okunuşunu *k^hwa-la*, GOÇ okunuşunu *k^hua-la* olarak vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 172, 203). Baxter da bu adın Orta Çince okunuşunu *k^hwa-la* şeklinde sunmuştur (Baxter, 2000, ss. 72, 86). *TD*'deki *Göktürk Bölümü*'nde Göktürklerin kara renkli olan kişilere *Keluo* 珂羅 dedikleri, bu yüzden onlarda *Keluo Chuo* 珂羅啜 (*Çara Çor*) şeklinde bir unvan olduğu kaydedilmiştir (*TD* 197.5403). *CFYG*'de de Göktürklerin kara renkli kişilere *Keluo* 珂羅復 dedikleri ve bu yüzden onlarda *Keluo Chuo* 珂羅啜 (*Çara Çor*) unvanının bulunduğu bilgisi aktarılmıştır (*CFYG* 962.11319b). Ancak *TD*'de geçen *Keluo*bian kelimesindeki *bian* 便 ve *CFYG*'de geçen *Keluo*fu kelimesindeki *fu* 復 karakterlerinin Eski Türkçedeki hangi sesi ya da sesleri karşıladığı henüz anlaşılamamıştır.
- 5 Pulleyblank, *Yixiji*'nin 乙息記 EOC okunuşunu *ʒit-sik-k^h* ve *ʒit-sik-k^h*, GOÇ okunuşunu *ʒit-sik-k^h* olarak vermişken Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *ʒit-sik-kiH* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 57, 145, 162; Pulleyblank, 1991, ss. 141, 330, 367). Taşağıl'a göre bu unvanın Türkçe aslı *İlci*'dir (Taşağıl, 2013, s. 128).
- 6 Bu hükümdar, Soğdça Bugut Yazıtı'nın Kljaštornyj ve Livšic'e göre Sol Yüzü'nün 3. ve 5., Ön Yüzü'nün 3. satırlarında *mwx'n ʒ'ʒ'n*, Yoshida ve Moriyasu'ya göre B-1 Yüzü'nün 2.-3. ve 5., B-2 Yüzü'nün 3. satırlarında *mwx'n x'ʒ'n* olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972, ss. 85-86; Ölmez, 2012, s. 67-69). Doğu Türkistan'da İli Vadisi'ndeki Mongolküre'de bulunan ve Batı Göktürlere ait olan Soğdça yazıtta 6. satırda da bu hükümdara *mwx'n x'ʒ'n* olarak değinildiği görülmektedir (Ösawa, 2002, s. 80; Ösawa, 2005, s. 561). Çin kaynaklarında ise bu hükümdarın unvanı *Mugan* 木杆, *Muhan* 木汗 ve *Muhan* 木汗 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-II, s. 495). Pulleyblank, *mu* 木 karakterinin okunuşunu Orta Çince *m^hwk* (Pulleyblank, 1991, s. 220), *han* 汗 ve *han* 杆 karakterlerinin okunuşlarını da EOC'de *yan^h* ve GOÇ'de *xhan^h* (Pulleyblank, 1991, s. 119) olarak vermiş, ancak *gan* 杆 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiştir. Pulleyblank'ın listesinde bu karaktere en yakın karakter olan *gan* 杆 karakterinin ise Pulleyblank'e göre Orta Çince okunuşları *kan* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, s. 102). Baxter ise Orta Çince *Mu*'nun 木 okunuşunu *m^hwk*, *gan*'ın 杆 okunuşunu *kan*, *han*'ın 汗 okunuşunu da *hanH* olarak yeniden canlandırmış, ancak *han*'ın 杆 Orta Çince okunuşunu vermemiştir (Baxter, 2000, ss. 39, 46, 95). Tekin, Taşağıl, Ercilasun ve Beckwith, bu unvanın Türkçe *Buқан ("Boğa") olması gerektiğini belirtmişlerdir. Ercilasun ayrıca *-n*'nin pekiştirici bir ek olduğunu eklemiştir, Beckwith de bu unvanın Menandros'ta bahsedilen Göktürk komutanı Bökhanos'un adıyla aynı ad olduğunu yazmıştır (Beckwith, 2009, s. 115; Ercilasun, 2008, ss. 79-80; Taşağıl, 1995, s. 19; Tekin, 1988, s. 70). Menandros'taki komutanın adı Bizans kaynaklarında *Bökhanos* Βόχανος, *Bökhanos* Βοχάνος ve *Bokanos* Βόκανος olarak yazılmıştır; Moravcsik, bunun aslının Türkçe *Buқан olabileceğini belirtmiştir (Moravcsik, 1983-II, s. 108). Ancak Gumilëv, bu adı *Böri-han* olarak yeniden canlandırmayı tercih etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 81). Gömeç ise Çin kaynaklarındaki *Mugan* ya da *Muhan* unvanının Türkçe aslının *Buқан olabileceğine ilişkin görüşe karşı çıkararak, bu unvanın aslının *Börü* 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰠 olması gerektiğini ifade etmiştir (Gömeç, 2011, ss. 44-45). Ne var ki *Mugan*'ın ve *Muhan*'ın Orta Çince okunuşları, *Börü* 𐰽𐰺𐰍 𐰺𐰠 sesini değil, *Buқан* sesini yansıtmaktadır. Çeşitli Türk kavimlerinin, kurt gibi güçlü bir hayvan olan boğayı da ad ve unvanlarda kullandıkları bilinmektedir. Bu konudaki örnekler için bkz. Sümer, 1999-II, ss. 787-788. Golden ise *Mugan* ve *Muhan*'ın Türkçe değil, yabancı bir dilden alıntı olabileceğini düşüncü, unvanın aslını *Muқан ve *Muğan şeklinde yeniden canlandırmıştır

tahta oturmuştur. Özellikle *Buğan Kağan döneminde (553-572) Göktürk Kağanlığı büyük bir yayılma göstermiştir. Bir yandan devletin kuzeyindeki Kırgızlar ve doğusundaki Kitanlar (Qidan 契丹) gibi kavimler itaat altına alınmış, bir yandan Kuzey Çin'deki devletlerin mücadelelerine karışılmış, bir yandan Kuzeybatı Çin'deki Tuyuhun 吐谷渾 Devleti yıpratılmıştır. Bu sıralarda bir yandan da Tumen'in kardeşi İştemi Yabğu Kağan⁷, Türkistan bölgesine gidip önce İran'daki Sasani İmparatorluğu (226-651) ile bir ittifak kurup Heftalitleri yıkmış, ardından Bizans İmparatorluğu ile bir ittifak yaparak Sasaniler ile sürecek uzun savaşları başlatmış ve İpek Yolu'nu denetimi altına almaya çalışmıştır. Göktürk Kağanlığı, en güçlü dönemini ise

(Golden, 1992, s. 121). Rybatzki de *Muhân olarak yeniden canlandırdığı bu unvanın İrani bir etimolojiye sahip olduğunu düşünmüş, *-ân*'in İrani bir aile adı eki (patronymic suffix) olduğunu yazmış, ancak *muh-* kökünü açıklamadığını belirtmiştir. Ona göre bu kelime, "büyücü" anlamında İrani bir kelime olan *magus* ile bağlantılı olabilir (Rybatzki, 2000, s. 218-219).

- 7 Esasen, 552 yılında Göktürk Kağanlığı kurulduktan sonra *İllig Kağan (Tumen), kardeşini batıya yollamıştır. Bu kişinin Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 3. satırında yazılan adını Thomsen, Orkun ve Ergin *İstemi Kağan* olarak okurlarken Tekin ve Ölmez *İştemi Kağan* olarak okumuşlardır. Thomsen ayrıca bu adın *İstemi* olarak da okunabileceğini belirtmiştir. Radloff ise bu unvanı *İstemi Kağan* değil *esitme Kağan* olarak okumuştur. Bu ifadeyi "der berühmte Chan (ünlü Han)" olarak çeviren Radloff, onun Bumin Kağan'ın bir sıfatı olduğunu düşünmüştür (Ergin, 2002, ss. 9, 33; Orkun, 1994, s. 28; Ölmez, 2012, ss. 80, 123; Radloff, 1987-I, ss. 4-5; Tekin, 1988, ss. 8-9, 70, 36-37; Thomsen, 2002, s. 127). Györfly'e göre *İstemi* (*İştemi*), Türkçe değil, "Ata Ruhü" anlamına gelen Ugorca bir kelimedir; Gumilëv da bu görüşü benimsemiştir (Gumilëv, 2002, s. 50). Thomsen, yazıtlarda *İstemi Kağan* olarak geçen unvanın Çin kaynaklarındaki *Mugan Kehan* olabileceğini düşünmüş, buna dayanak olarak da bu kişinin kağan olmadan önce taşıdığı *Şijin* (*İrkin*) unvanını göstermiştir. Ancak Thomsen, *İstemi*'nin Çin kaynaklarındaki *Shidianni* ya da *Shidimi* olabileceğini de belirtmiştir (Thomsen, 2002, s. 205). Bu eşleştirmeyi kesin olarak ilk yapan ise Marquart'ır (Chavannes, 1903, s. 219). Çince metinlerde bu kişi *Shidianmi* 室點密, *Shidianni* 室點密 ve *Sedimi* 瑟帝米 olarak geçmektedir. Chavannes, 點 karakterinin okunuşunu *tie* (*die*) olarak vermiştir; ancak bu karakter *tien* (*dian*) olarak okunmaktadır (Chavannes, 1903, s. 322). Pulleyblank, *Shidian*'in 室點 EOC okunuşunu *cit-tem*, GOÇ okunuşunu da *şit-tiam* şeklinde sunmuştur (Pulleyblank, 1991, ss. 77, 285). Baxter ise *Shidian*'in Orta Çince okunuşunu *şit-temX* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 27, 124). Hem Pulleyblank hem Baxter, Orta Çince *mi*'nin 蜜 okunuşunu *mjit* ve *mi*'nin 密 okunuşunu da *mit* şeklinde vermişlerdir (Baxter, 2000, s. 91; Pulleyblank, 1991, s. 213). *Sedimi*'ye gelince ise, Pulleyblank'e göre bu adın EOC okunuşu *şit-tej^h-mej* iken GOÇ okunuşu *şat-tiaj^h-mjiat^h* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 76, 213, 273). Baxter da bu adın Orta Çince okunuşunu *srit-tejH-mejX* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 26, 91, 118). Chavannes, Yunanca kaynaklarda *Silziboulos* Σιλζιβουλος, *Dizaboulos* Διζάβουλος ve *Stembis* Στεμβίς, Taberi'nin (839-923) eseri *Tarih er-Rusul ve'l-Mulük*'ta da *Sincibü* سنجیبو olarak yazılan adın bu kişiye ait olduğunu tespit ettikten sonra, burada geçen *Ziboulos* ζιβουλος, *Zaboulos* ζάβουλος ve *Cibü*'nun جبو *Yabğu* unvanı olduğunu ortaya koymuştur (Chavannes, 1903, ss. 226-228, 246, 249). Bu unvan ayrıca Orta Farsça metinlerde *Sinjepuk* ve (*Sinjêpik*, Ermenice kaynaklarda ise Çenastanlı Çepux ("Çinli Yabğu") olarak da geçmektedir (Golden, 1992, s. 121). Bu durumda, yazıtlarda *İstemi Kağan* olarak geçen bu kişinin unvanı *İstemi Yabğu* olmalıdır. Sinor ve Golden ise metinlerde *Stembis*'in Στεμβίς *Stembiskhagan* Στεμβισχάγαν, *Sinjebik*'in *Sinjêbi Xâgân* ve *Yabbu Xâgân*, *Sincibü*'nun da *Sincibü Hâkân* olarak yazıldığını belirtmişlerdir (Golden, 1992, s. 109; Golden, 2007, s. 172; Sinor, 1994, s. 290). *İstemi* aynı anda hem *Yabğu* hem de *Kağan* unvanlarını taşımış olabilir. Nitekim sonraki Batı Göktürk hükümdarlarının bu iki unvanı aynı anda, *Yabğu Kağan* olarak taşıdıkları görülmektedir. Göktürk döneminde Türk kavimleri arasında hiyerarşik olarak farklı düzeylerde olan unvanların yan yana kullanıldıklarına ilişkin örnekler de vardır. Bunların arasında *İlteber Şad* (JTS 194A.5154), *İlteber İrkin* (SS 84.1880) ve *İlteber Çor* (TD 199.5467) gösterilebilir. Nitekim Ösawa da *İstemi*'nin tam unvanını *İstemi Yabğu Kağan* olarak yazmıştır (Ösawa, 2002, s. 81; Ösawa, 2005, s. 563). Golden, incelediğimiz unvanın aslını *Sir Yabğu olabileceğini düşünmüş (Golden, 1992, s. 121), sonradan da söz konusu unvanın aslını *Sin ya da *Sir Yabğu Kağan olduğunu belirtmiştir (Golden, 2007, s. 172). Moravcsik ve ona dayanan Golden, bu kişinin unvanının Bizans kaynaklarında geçtiği şekilleri *Sizaboulos* Σιζάβουλος, *Silziboulos* Σιλζιβουλος, *Silxiboulos* Σιλξιβουλος, *Siziboulos* Σιζιβουλος, *Silsiboulos* Σιλσιβουλος, *Dizaboulos* Διζάβουλος ve *Dilziboulos* Διλζιβουλος olarak vermişlerdir. Moravcsik ayrıca Marquart'ın *Sizaboulos*'un ve *Silziboulos*'un *Sir-yabğu, Haussig'in *Sicabul (*Sri yabğu), *Silziboulos*'un da *Silcibil, *Silig-cibu gibi şekilleri karşıladıklarına ilişkin görüşlerini aktarmıştır (Golden, 1992, s. 127; Moravcsik, 1983-II, ss. 275-276). Boodberg'e göre bu ad Türkçede "sıcak, ateşli" anlamına gelen *isi-ısı* kelimesiyle ilişkilidir (Gömeç, 2011, s. 39). Encilasun ise kısa bir süre önce yeni bir görüş ortaya koyarak, *İstemi*'nin (*İstemi*) aslında Eski Türkçede "Muzaffer Demir" anlamına gelen *Sir Temir olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre bu hükümdar, Firdevsî (935-1020) tarafından derlenen *Şahnâme*'de (*Şehname*) *Hâkân-i Çin* ("Çin Kağanı"), Reşidu'd-dîn Fazlû'l-lâh (1247-1318) tarafından tamamlanan *Câmi' u'l-Tevârih*'teki *Oğuznâme*'de *İnal Sır Yavkuy Han* ve 1660'ta Hive hükümdarı Ebû'l-Gâzi Bahadır Han (1603-1663) tarafından tamamlanan *Şecere-yi Terâkime*'deki *Oğuznâme*'de de *İnal Yavı Han* olarak geçen kişilerdir (Encilasun, 2008, ss. 77-79, 88-90).

*Buğan Kagan'ın kardeşi *Tapar Kağan'ın⁸ döneminde (572-581) yaşamıştır. Bu dönemde Çin'deki Kuzey Zhou (Bei Zhou 北周; 557-581) ve Kuzey Qi (Bei Qi 北齊; 550-577) hanedanları baskı altına alınırken, 576 yılı dolaylarında ölen İştemi Yabğu Kağan'dan sonra batıda başa geçen oğlu Tardu Kağan (Datou Kehan 達頭可汗; 576-603)⁹ da Türkistan'da iyice güçlenmiştir (Gömeç, 2011, ss. 34-67; Taşağıl, 1995, s. 14-34).

- 8 Çin kaynaklarında *Tabo Kehan* 他鉢可汗 ve *Tuobo Kehan* 佗鉢可汗 olarak geçen bu unvanın Türkçesinin ne olduğu tartışma konusu olmuştur. Pelliot bu unvanın *Tapar* ya da *Teper* olabileceğini düşünmüşken, Sinor bu adın aslının Türkçe *Tapar* olduğuna ilişkin görüşleri aktarmıştır. Nitekim Gömeç de bu unvanı *Taspar* ve *Tapar* olarak yazmıştır (Gömeç, 2011, s. 61; Pelliot, 1929, s. 215; Sinor, 1985, s. 157). Gumilëv ise *Tuobo Kehan* 佗鉢可汗 unvanının Türkçe aslının *Tabak-han* olduğuna ileri sürmüştü ve şöyle bir açıklama yapmıştır: “Türkçe kaseli, tabaklı han demektir ve bu isim, Budist rahipleri gibi elinde bir dilenci tabağı ile dolaştığı için lakab olarak verilmiştir.” (Gumilëv, 2002, s. 81). Muhtemelen Gumilëv, Çince *bo* 鉢 karakterinin “kâse, tas, çanak” anlamlarına gelmesinden yola çıkarak bu iddiada bulunmuştur. Ancak Gumilëv’un bu görüşü, bilim insanları arasında kabul görmemiştir. Golden, *Taspar olarak yeniden canlandırdığı bu unvanın yabancı bir dilden alıntı olabileceğini yazmıştır (Golden, 1992, ss. 121-122). Doerfer, bu unvanın Rouranların dilinden alıntı olduğunu düşünmüştür; ancak Rybatzki bu görüşü kabul etmemiştir. Rybatzki’ye göre bu unvanın aslı Türkçe *Tapar olabilir, ancak Rybatzki bu kelimenin “balta” anlamında İrani bir kelimedenden alıntı olabileceğini de düşünmüştür (Rybatzki, 2000, s. 219). Ne var ki “balta” anlamına gelen bir unvan kullanmak, Göktürk devlet geleneğine uymamaktadır; “hizmet eden” anlamındaki *Tapar* ise burada daha uygun bir açıklama olarak görülmektedir. Pulleyblank’e göre *Tabo*’nun ve *Tuobo*’nun EOÇ okunuşu *tʰa-pat* iken, GOÇ okunuşu *tʰa-puat* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 40, 299). Baxter da *Tabo*’nun Orta Çince okunuşunu *tha-pat* şeklinde vermişken (Baxter, 2000, ss. 9, 131), *Tuobo*’nun Orta Çince okunuşunu *da-pat* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 9, 138). Bu okuyuşların hepsi de Eski Türkçe *Tapar*’ın okunuşunu yansıtmaktadır. Kljaštornyj-Livšic’e göre bu kağanın unvanı, Bugut Yazıtı’nın Ön Yüzü’nün 7., 9. ve 11. satırlarında *tʰpʰr ʰyʰn* şeklinde geçmektedir ve uzun bir süre boyunca bu unvana akademik yayınlarda *Taspar Kağan* olarak yer verilmiştir (Kljaštornyj-Livšic, 1972, ss. 73, 86). Yoshida-Moriyasu’nun Bugut Yazıtı üzerine yaptıkları çalışmada ise bu unvanın yazılışı *Tapar Kağan olarak düzeltilmiştir. Yoshida’nın okuyuşuna göre bu kağanın unvanı, yazıtın B-1 Yüzü’nün 2.-3. satırlarında *ʰw-kwp-ʰr cr-ʰcw myʰ tʰ[i](p)[ʰr]* (*x ʰyʰn*) (*Urkupar Çraçu Mağa Tatpar Kağan*), B-1 Yüzü’nün 4. ve B-2 Yüzü’nün 2., 4.-6., 9., 11. satırlarında da *myʰ tʰpʰr x ʰyʰn* (*Mağa Tatpar Kağan*) olarak yazılmıştır (Ölmez, 2012, ss. 61, 67-70). Ösawa da buna paralel olarak, akademik yayınlarda daha önce kabul gören *Taspar* adının *Tapar olarak okunması gerektiğini belirtmiştir (Ösawa, 2002, ss. 81, 86; Ösawa, 2005, s. 563). Bugut Yazıtı’nda rastlanılan *ʰw-kwp-ʰr* (*Urkupar*) ve *cr-ʰcw* (Çraçu) kelimeleri ise ne Soğdçada ne de Sanskritte yer almaktadır (Gharib, 1995, ss. 76-77, 128; Kaya, 2006, ss. 73-75, 118-120). Rybatzki’nin *Urkupar* hakkında yaptığı açıklama için bkz. Rybatzki, 2000, s. 219. *Çraçu* ve *Mağa* unvanları hakkında kesin bir şey söylemenin zor olduğunu belirten Rybatzki, *Çraçu*’nun Toharca bir kelimeye benzediğini düşünmüştür (Rybatzki, 2000, ss. 219-220). Soğdçada *myʰ* ve *myʰ* (*Mağa*) şeklinde yazılan kelime de Sanskritte kelimelerin başında “büyük” anlamı vermek için eklenen *mahā* kelimesinin (Sanskritte *mahāt* ve *mahānt* “büyük” anlamına gelmektedir) yazımı için kullanılmıştır (Gharib, 1995, s. 211; Kaya, 2006, s. 221). *Tapar Kağan’ın unvanındaki *myʰ* (*Mağa*) ise Sanskritte “hediye, armağan; zenginlik, güç” anlamlarına gelen *maghaḥ* kelimesi (Kaya, 2006, s. 216) olabileceği gibi, daha büyük bir ihtimalle Türkçe bir unvan olan *Bağa*’nın Soğdça yazılışı olabilir. Rybatzki ise *Mağa*’nın Soğdça *myʰ* kelimesi olmadığını, Soğdçadaki kelimenin yalnızca unvanların başına ek olarak getirildiğini belirtmiştir. Ona göre *Tapar Kağan’ın unvanındaki *Mağa* Türkçe de değildir ve Moğolcada *Maqa* şeklinde mevcut olan bir kelimeyle karşılaştırılabilir (Rybatzki, 2000, s. 220).
- 9 İştemi Yabğu Kağan’ın ölümünden sonra onun yönettiği toprakların yönetimi oğluna geçmiş ve bu kişi *Tardu Kağan* unvanını almıştır. Bu unvan Çin kaynaklarında bazı yerlerde *Datou* 達頭, bazı yerlerde ise *Datou Kehan* 達頭可汗 olarak yazılmıştır. Pulleyblank’e göre *Datou*’nun EOÇ okunuşu *dat-daw* şeklindeyken, GOÇ okunuşu *that-thəw* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 69, 311). Baxter da bu adın Orta Çince okunuşunu benzer şekilde *dat-duw* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, s. 23). Bu unvan, bu kişinin devletin batı kanadını (*Tarduş*) yönettiği için ona verilmiş olmalıdır (bu konuda bkz. Erkoç, 2015, ss. 42-43). Çin kaynaklarında *Tardu Kağan*’ın babasının topraklarının yönetimini tam olarak ne zaman devraldığı belirtilmemiştir. Ancak kaynaklarda onun 581-583 yılları dolaylarında devletin batı tarafını yönettiğine ilişkin kayıtlar vardır (*BS* 99.3292-3293; *SS* 84.1866, 1868; *TD* 197.5405; *ZZTJ* 175. 5450). Araştırmacılar da İştemi Yabğu Kağan’ın 576 yılındaki ölümünden sonra oğlu *Tardu Kağan*’ın batıda yönetimi devralmış olduğu konusunda hemfikirlerdir (Chavannes, 1903, ss. 219-220; Gömeç, 2011, s. 66; Grousset, 1970, s. 84; Gumilëv, 2002, s. 139; Taşağıl, 1995, ss. 33-34). *Tardu Kağan*’ın 581’de Göktürk tahtına oturan İşbara Kağan’la akrabalık derecesi bazı Çin kaynaklarında yalnızca “baba tarafından erkek akraba (*congfu* 從父)” terimiyle açıklanmıştır (*BS* 99.3293; *CFYG* 995.11684b; *SS* 84.1868; *TD* 197.5405; *ZZTJ* 175.5450). Ancak kaynaklarda bir yerde, *XTS*’daki *Göktürk Bölümü*’nin Batı Göktürk kısmında *Tardu Kağan*’ın İştemi Yabğu Kağan’ın oğlu olduğu açık bir şekilde yazılmıştır (*XTS* 215B.6055). Bazı Çin kaynaklarında bu kişinin *Tardu Kağan* unvanını almadan önceki adının *Dianjue* 玷厥 olduğu kaydedilmiştir (*BS* 99.3293, 3297; *SS* 51.1330-1331, 84.1868, 1872; *TD* 197.5405; *ZZTJ* 175.5450-5451). *BS*’daki *Sui Hanedanı Saltanat Yılığ*’ında ise Kaihuang 開皇 saltanat devresinin dördüncü yılının ikinci ayı (17 Mart-15 Nisan 584) kayıtlarında bu kişinin adı *Ashina Dianjue* 阿史那玷厥 olarak yazılmış ve onun *Göktürk Kağanı* (*Tujue Kehan* 突厥可汗) olduğu belirtilmiştir. *SS*’daki *Sui Hanedanı Saltanat Yılığ*’ında ve *CFYG*’de de aynı bilgi tekrarlanmıştır, ancak bu ad eksik olarak yalnızca *Ashina Dian* 阿史那玷 şeklinde yazılmıştır (*BS* 10.410; *CFYG* 977.11479a; *SS* 1.21). *CFYG*’de ayrıca *Tardu Kağan*’dan bir yerde *Dianjue* (*CFYG* 978.11494b), bir yerde de yalnızca *Dian* (*CFYG* 995.11684b)

2. Göktürk Kağanlığı'nın Bölünmesine Giden Süreç

Gücünün doruğunda olduğu görülen Göktürk Kağanlığı, 581 yılında *Tapar Kağan'ın ölümünden sonra parçalanmış ve uzun yıllar sürecek bir iç savaşın içine sürüklenmiştir. Chavannes, Grousset, Taşağıl ve Beckwith, Göktürk Kağanlığı'nın Doğu ve Batı Kağanlıkları olarak ikiye ayrılmasının 581'de yaşandığını, Batı Göktürk Kağanlığı'nın bu yılda Tardu Kağan tarafından kurulduğunu, devletin temellerinin ise İstemî Yabğu Kağan tarafından atıldığını kabul etmişlerdir (Beckwith, 2009, ss. 115-117; Chavannes, 1903, ss. 13, 17, 47-48; Grousset, 1970, s. 87-88; Taşağıl, 1995, ss. 34-38, 85-88). Ancak Sinor, Batı Kağanlığı'nın Tardu Kağan tarafından değil, 583 yılında *Apa Kağan* unvanlı Daluobian 大羅便¹⁰ tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Ōsawa da bazı yeni bulgulara dayanarak bu görüşü desteklemiştir. de la Vaissière ise bu yeni bulguları gözden geçirerek, Batı Kağanlığı'nın 610 yılında ortaya çıktığını ve ondan önce batıda bulunan siyasî oluşumun, doğudaki Büyük Kağanlık konumunu elde etmek isteyen hanedan üyeleri tarafından kurulmuş kısa süreli bir devlet olduğunu ileri sürmüştür (de la Vaissière, 2011, ss. 233-236; de la Vaissière, 2013, s. 741; Sinor, 1994, ss. 305-306; Ōsawa, 2002, ss. 79-88; Ōsawa, 2005, ss. 559-580).

Göktürklerde *Buқан Kagan'ın tahta çıkışına kadar hükümdarlık babadan oğula geçerken, Yixiji Kağan'ın ölümünden sonra taht kardeşten kardeşe geçmeye başlamıştır. Yixiji Kağan öldü-

---

şeklinde söz edildiği görülmektedir. *Dianjue*, Pulleyblank'e göre EOC'de *tem'-kuat*, GOÇ'de *tiam'-kyat* olarak okunmaktadır (Pulleyblank, 1991, s. 78, 168). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *tenH*'-kfwot* biçiminde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 27, 69). Bizanslı tarihçi Menandros da 576 yılında Göktürlere gönderilen elçilik heyetiyle ilgili olarak Tardu Kağan'a değinmiş, onun İstemî'nin oğlu olduğunu belirtmiştir. Menandros'un eserinde Tardu Kağan'ın unvanı *Tardou* Τάρδου olarak yazılmıştır (Mangaltepe, 2009, s. 82; Moravcsik, 1983-II, s. 299).

- 10 Çin kaynaklarında bu ad genellikle *Daluobian* 大羅便 şeklinde yazılmışsa da bir tek *CFYG*'de *Daluobian* 大羅便 şekli tercih edilmiştir. Bahsi geçen kaynaktaki ayrıca Taşağıl'ın da belirttiği üzere (Taşağıl, 1995, s. 115) bir yerde bu isim yanlışlıkla *Shi-luobian* 事邏便 şeklinde yazılmıştır (*CFYG* 967.11370b-11371b). Pulleyblank, *Daluobian* 大羅便 adının EOC okunuşunu *da'-la-bhian⁸* ve *daj⁸-la-bhian⁸*, GOÇ okunuşunu *tha'-la-phjian⁸* ve *thaj⁸-la-phjian⁸* olarak vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 37, 69, 203). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu daha önce *daH-la-bhien* şeklinde yeniden canlandırmış (Baxter, 2000, ss. 7, 23, 86), sonradan Sagart ile yaptığı ortak çalışmada da bu adın Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *dajH-la-bhienH* şeklinde yapmıştır (Baxter-Sagart, 2014, ss. 329, 334, 351). Bu adın Türkçesi Gumilëv'a göre *Töremen*, Gömeç'e göre ise *Törüpen* olmalıdır. Gumilëv ayrıca Bizanslı tarihçi Theophylaktos Simokattès'in eserindeki *Touroum* τουρούμου Çin kaynaklarındaki *Daluobian* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, 2011, s. 61; Gumilëv, 2002, s. 81). *TD*'deki *Göktürk Bölümü*'nde *Daluobian* 大羅便 kelimesinin Türkçede "İçki Kabı (*jiuqi* 酒器)" anlamına geldiği (*TD* 197.5403), Göktürklerin şişman kimselere *Sandaluo* 三大羅 dedikleri belirtilmiştir (*TD* 197.5421). Burada geçen *San* 三 karakterinin neyi karşıladığı belirlenmemiştir; bu kelime Çince "üç" anlamına gelebileceği gibi, Türkçedeki (belki *Semiz*?) ya da başka bir dildeki bir kelimenin ses değerini karşılamak için kullanılmış olabilir. *TD*'in metninde 『肥羅者謂之大羅便。大羅便，酒器也。』 olarak geçen bu cümleyi ise Taşağıl şöyle çevirmiştir: "Semiz gevik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo) derlerdi. Ta-lo-pien, içki kabıdır." (Taşağıl, 1995, s. 96). *Daluobian* kelimesiyle ilgili *TD*'de verilen bu bilginin ayısına *CFYG*'de de rastlanılmaktadır. *CFYG*'nin metninde geçen 『肥羅者謂三大羅便酒器也。』 (burada *Daluobian* kelimesi, sonradan *Apa Kağan* unvanını alan kişinin adından farklı bir şekilde, diğer Çin kaynaklarında geçtiği biçimiyle yazılmıştır) cümlesini Taşağıl "Semiz geviklere üç gök kubbesi (San-ta-lo) derler. Ta-lo-pien içki kabı demektir." olarak tercüme etmiştir (*CFYG* 962.11319b; Taşağıl, 1995, s. 114). *Daluobian*'in aslının ne olabileceğini bulabilmek için çeşitli Türk lehçelerine bakılabilir. Kaşgarlı Mahmut (Mahmut el-Kâşğari), yazmış olduğu *Divânü Lugati'l-Türk*'te (*Divânü Lugati'l-Türk*) "dolu" anlamındaki *tolu* kelimesini açıklarken örnek verdiği *tolu idiy* ifadesini "dolu kap" olarak çevirmiş, sonra da *tolu* kelimesi için "Dolu olan herhangi bir nesneye de böyle denir." şeklinde bir açıklama yapmıştır (Kaşgarlı Mahmut, 1999-III, ss. 232-233). *Tolu* kelimesi bir Uygurca belgede kişi adı olarak geçmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 245). Türkiye Türkçesinde *dolu* kelimesi, sahip olduğu farklı anlamların yanında "içki dolu kadeh" anlamına da gelmektedir (Gülensoy, 2007-I, s. 297). Buradan anlaşıldığı üzere *Tolu* kelimesinin "İçki Kabı" anlamı, kapların içkiyle dolu olmasından dolayı sonradan edinilmiş bir anlamdır. Çin kaynaklarında *Daluobian* 大羅便 olarak geçen kelimenin aslı da Türkçede "İçki Kabı" anlamına gelen *Tolu* kelimesi olabilir. Ancak tıpkı *Kelubian* 珂羅便 kelimesinde olduğu gibi buradaki *bian* 便 karakterinin de ne anlama geldiği ve hangi sesi karşıladığı henüz çözülmemiştir.

günde yerine kardeşi *Buğan Kağan, o öldüğünde de yerine kardeşi *Tapar Kağan geçmişlerdir.¹¹ *SS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*'ye ve *ZZTJ*'e göre *Tapar Kağan ölmeden önce oğlu Umna'yla (Anluo)¹² konuşmuştur.¹³ Bu konuşmaya göre, *Tapar Kağan'ın ağabeyi (*xiong* 兄) *Buğan Kagan, kendi oğlunun yeteneksiz olduğunu düşünerek ölmeden önce halefi olarak *Tapar Kağan'ı atamıştır. *Tapar Kağan da ölümünden sonra kendi oğlu Umna'nın değil, *Buğan Kağan'ın oğlu Daluobian'in tahta geçeceğini vasiyet etmiştir. Böylece Göktürklerin Yixiji Kağan'dan beri uyulmayan babadan oğula veraset geleneği yeniden yürürlüğe konulmuş olacaktır.¹⁴ *Tapar Kağan'ın ölümünden sonra kağanlığın merkezindeki devlet adamları (*SS*'da, *BS*'da ve *CFYG*'de *guozhong* 國中, *XTS*'da ve *ZZTJ*'de *guoren* 國人) toplanarak, kağanın vasiyeti üzerine Daluobian'i tahta oturtmaya karar vermişlerdir. Ancak Daluobian'in annesi sıradan halk tabakasından (*jian* 賤) geldiği için bu karar genel kabul görmemiştir; Umna ise annesi asil soydan (*gui* 貴) geldiği için

11 *ZS*'daki *Göktürk Bölümü*, *Buğan Kağan'ın tahta çıkışına kadar Göktürklerin başında olan reisleri ve hükümdarları şu silsileyle vermiştir: Yizhi Nishidu 伊質泥師都 → onun oğlu Neduliu Şad (Neduliu She 訥都六設) → onun oğlu Ashina 阿史那 → onun oğlu Axian Şad (Axian She 阿賢設) → onun torunu Tumen (*İllig Kağan) → onun oğlu Kara (Yixiji Kağan) (*ZS* 50.908-909). *SS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde yer alan silsilede Axian Şad'a ve Ulug Yabğu'ya (Da Yehu 大葉護) değinilmişse de bunların birbirleriyle ve *İllig Kağan'la akrabalık bağlarının nasıl olduğu açıklanmamış, ayrıca Ulug Yabğu'nun kim olduğu yazılmamıştır (*BS* 99.3285; *SS* 84.1864). Neduliu Şad'ın unvanı da *BS*'da *Naduliu She* 訥都六設 şeklinde verilmiştir (*BS* 99, 3285; *SS* 84, 1864). *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ndeki silsile ise şu şekildedir: Yizhi Nishidu → onun oğlu Neduliu Şad → onun *Ashina* soyadını ve *Axian Şad* unvanını taşıyan oğlu. Ancak silsilede Tumen'in bu atalara hangi şekilde bağlandığı belirtilmemiştir (*TD* 197.5402). *CFYG*'deki silsile şöyledir: Yizhi Nishidu → onun oğlu Neduliu Şad → onun oğlu Ashina → onun *Axian Şad* unvanını taşıyan ve sonradan *Tumen* denilmeye başlanan oğlu (*CFYG* 956.11252a). Kaynakta başka bir yerde de *İllig Kağan unvanını taşıyan Tumen'in ölümünden sonra yerine *Ayi Kağan* (*Ayi Kehan* 阿逸可汗) unvanını taşıyan kardeşinin geçtiği yazılmıştır (*CFYG* 967.11370b). Ancak Taşağıl'ın da belirttiği gibi bu bilgi yanlıştır ve Tumen'in kardeşi *Ayi Kağan* olarak yazılan kişi, aslında Tumen'in oğlu Kara yani Yixiji Kağan'dır (Taşağıl, 1995, s. 115). Rybatzki ise *Ayi Kehan*'i Kara'nın gerçek hükümdarlık unvanı olarak kabul etmiş ve bu unvanın Türkçe aslının *Ayi Kağan olabileceğini ileri sürmüştür (Rybatzki, 2000, s. 213). Rybatzki ayrıca *Ayi*'nin Uygurca bir belgede bir unvan olarak geçtiğine değinmiştir (Rybatzki, 2000, s. 214); bu kelime, günümüz Türkçesindeki hayvan adı olan *Ayi* ile karıştırılmamalıdır, çünkü hayvan olan *Ayi* Eski Türkçede henüz *Adıg* şeklindedir (Clauson, 1972, ss. 45-46). *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı da Batı Göktürklerin atalarını şu silsileyle vermiştir: Nedulu 訥都陸 → onun oğlu *Ulug Yabğu* unvanlı Tuwu 吐務 → onun oğulları Tumen *İllig Kağan ve İstemi (Shidianmi 室點蜜, Sedimi 瑟帝米) → İstemi'nin oğlu Tardu Kağan (*XTS* 215B.6055). Bütün bu bilgiler bize, Göktürklerin devlet kurmadan önceki zamanlarında ve devlet kurduktan hemen sonraki yıllarda babadan oğula veraset yöntemiyle yönetildiklerini göstermektedir.

12 *SS*'da ve *TD*'de *Anluo* 菴邏, *BS*'da ve *ZZTJ*'de *Anluo* 菴邏 olarak yazılan, *CFYG*'de ise her iki şekline de yer verilen (*BS* 99.3290-3291; *CFYG* 967.11370b-11371a; *SS* 84.1865; *TD* 197.5404; *ZZTJ* 175.5449) bu adın aslının Soğdça *Umna* ismi olduğu anlaşılmıştır (Ösawa, 2002, s. 81; Ösawa, 2005, s. 563). Pulleyblank'e göre *Anluo*'nun 菴邏 EOC okunuşları *?am-la* ve *?am-la*, GOÇ okunuşu yine *?am-la* şeklindedir. *Anluo* 菴邏 da benzer şekilde EOC'de *?am-la^a* ve *?am-la^b*, GOÇ'de *?am-la^c* olarak okunmaktadır (Pulleyblank, 1991, ss. 24, 203). Baxter ise *Anluo*'nun 菴邏 Orta Çince okunuşunu *?om-la* biçiminde vermiş, ancak *luo* 邏 karakterinin Orta Çince okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, ss. 1, 86). Bu hükümdarın unvanı Bugut Yazıtı'nın B-2 Yüzü'nün 8.-9. satırlarında *my'wmn'x'y'n* (*Mağa Umna Kağan*) şeklinde geçmektedir (Ölmez, 2012, ss. 68-70). Gumilëv ise bu adın aslının *Amrak* olduğunu ileri sürmüştür (Gumilëv, 2002, s. 81). Ancak bu görüş, bilim camiası arasında kabul görmemiştir.

13 *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında da *Buğan Kağan'ın ölmeden önce tahtını oğluna değil kardeşi *Tapar Kağan'a bıraktığı, *Tapar Kağan'ın ise kendisinden sonra tahta oğlu Umna'nın değil Daluobian'in geçmesini istediği kısaca anlatılmıştır. Ancak *XTS* burada kişiler arasındaki konuşmalara yer vermemiştir (*XTS* 215B.6055).

14 *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde Yi Kağan'ın (Yi Kehan 逸可汗; bu unvan *SS*'da yanlış yazılmıştır ve aslında diğer kaynaklardaki *Yixiji Kağan* unvanını karşılıktadır, bkz. Taşağıl, 1995, s. 18) ölmeden önce tahtı oğlu Shetu'ya 攝圖 bırakması gerekirken kardeşi Sidou'yu 侯斗 (bu da *Buğan Kağan'ın eski unvanı *Sijin*'in yanlış yazılmış şeklidir, bkz. Liu, 1958-II, s. 519) halefi ilan ettiğini belirtmiştir. *Buğan Kağan da ölmeden önce geleneklere uymayarak (*fishe* 復捨) kendi oğlu Daluobian'i değil, kendi kardeşini halef göstermiş, bu kişi *Tapar Kağan (*Tuobo Kehan* 佗鉢可汗) unvanıyla tahta oturmuştur. *BS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *ZZTJ*'de de bu bilgiler tekrarlanmış, ancak *SS*'da unvanlarda görülen yanlış ve farklı yazımlar düzeltilmiştir (*BS* 99.3287, 3290; *SS* 84.1864; *ZZTJ* 165.5097, 171.5314).

Göktürkler tarafından saygı duyulmakta olan birisidir.¹⁵ Bunun üzerine Yixiji Kağan'ın oğlu *Neber (Shetu 攝圖)¹⁶ ortaya çıkarak devlet adamlarına Umna tahta çıkarsa ona hizmet edeceğini, Daluobian tahta çıkarsa isyan ederek sınır bölgelerine gideceğini ve savaşıacağını bildirmiştir. Kaynaklara göre üçü de kağanlık yapmış olan kardeşlerin çocukları arasında yaşça en büyüğü ve en cesuru *Neber olduğu için, devlet adamları ondan çekinmişler ve Umna'yı tahta oturtmuşlardır. Ne var ki Daluobian tahta çıkmadığı için bu kararı kabullenememiş ve yeni hükümdar olmuş Umna'ya birkaç kere elçi göndererek ona hakaretler etmiştir. Umna da Daluobian'le başa çıkamayacağını anlayınca tahtını *Neber'e devretmeye karar vermiştir. Bunun üzerine devletin ileri gelenleri toplanmışlar, eski kağanların oğulları arasında en akıllının ve en bilgenin *Neber olduğunu konuşmuşlar ve onu yeni kağan olarak seçmişlerdir (BS 99.3290-3291; CFYG 967.11370b-11371a; SS 84.1865; XTS 215B.6055-6056; ZTJ 175.5449).¹⁷

SS'daki, BS'daki ve TD'deki Göktürk Bölümleri ile CFYG'ye göre *İllig Kültig Şad Bağa İşbara Kağan (Yili Julu She Mohe Shiboluo Kehan 伊利俱盧設莫何始波羅可汗)*¹⁸ unvanıyla Göktürk

15 Bu dört metinde de Daluobian'in annesinin sıradan halktan, Umna'nın annesinin ise asil soydan geldiği belirtilmişse de (BS 99.3290; CFYG 967.11370b; SS 84.1865; ZTJ 175.5449) Taşağıl bunu farklı yorumlamıştır. Ona göre Daluobian'in annesinin Türk olmaması yüzünden onun kağan olmasına karşı çıkmış, Umna'ya ise annesi Türk olduğu için saygı duyulmuştur (Taşağıl, 1995, s. 34). Taşağıl ayrıca CFYG'de ve ZTJ'de Umna hakkında yazılmış olan *Anluo mu gui* 菴羅母貴 ("Umna'nın annesi asildi") ifadesini "An-lo'nun annesi saf Gök-Türk olduğundan" ve "An-lo gerçekten değerli (asil), tertemiz Gök-Türk soyundan geliyordu" şeklinde çevirmiştir. Ne var ki Çince metinlerde Umna'nın annesinin Göktürk olup olmadığı belirtilmemiştir; Taşağıl burada metinlere fazladan ekleme yapmıştır. Daluobian'in kağan yapılmak istenmesini kabul etmeyenleri ise yukarıda bahsi geçen kaynaklar "çoğunluk (*zhong* 眾)" olarak yazmışlardır. SS'daki bu ifadeyi Liu "die Mehrzahl der T'u-küe" ("Türklerin çoğunluğu"), Taşağıl da CFYG'deki ve ZTJ'deki bu ifadeyi "halk" olarak çevirmiştir. Ancak metinlerde "çoğunluk" kelimesinden devlet adamlarının ve beylerin çoğunluğunun mu, yoksa halkın çoğunluğunun mu kast edilmiş olduğu açık değildir (Liu, 1958-I, s. 43; Taşağıl, 1995, ss. 114, 150).

16 Pritsak, Çin kaynaklarında 攝圖 karakterleriyle yazılan adın *Shetu* ya da *Nietu* olarak okunduğunu, bunun da Soğdça Bugut Yazıtı'nda geçen *nw"r* adı olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu adın aslı *Nebêr olmalıdır (Pritsak, 1985, s. 206). Pulleyblank, bu karakterlerin *Shetu* okunuşunun EOC'deki okunuşunu *ɕiap-də*, GOÇ'deki okunuşunu *ɕiap-thuō* olarak vermişken *Nietu* okunuşunun EOC'deki okunuşunu *nriap-də*, GOÇ'deki okunuşunu da *nriap-thuō* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 226, 279, 311). Baxter ise Orta Çince *Shetu*'nun okunuşunu *ɕyep-du*, *Nietu*'nun okunuşunu da *nriep-du* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 98, 121, 137). *Neber'in adı Bugut Yazıtı'nda Kljaštornyj-Livšic'e göre yazıtın Sol Yüzü'nün 2. satırında *βy n w" r γ' n*, Yoshida-Moriyasu'ya göre ise yazıtın B-1 Yüzü'nün 2. satırında *n w" r x' γ' n* (*Nivêr Kağan*) olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972, s. 85; Ölmez, 2012, ss. 67, 69). Golden, bu adın aslının *Nivar ya da *Neber olması gerektiğini, bunun da yabancı bir dilden alıntı olabileceğini yazmıştır (Golden, 1992, s. 122). Tıpkı *Tapar Kağan'ın unvanında olduğu gibi Doerfer, bu adın da Rouranların dilinden alıntı olduğunu düşünmüştür. Ancak Rybatzki bu görüşe karşı çıkmıştır (Rybatzki, 2000, s. 219). Rybatzki, bu adın etimolojisi hakkında kesin konuşamayacağını, ancak bunun Soğdçada "dokuz" anlamına gelen *nw'*, *nwh* kelimesinden gelmiş olabileceğini ifade etmiş, -r'nin de İrani bir ek olabileceğini belirtmiştir. Türk ve Moğol halkları arasında dokuz rakamının kutsallığına değinen Rybatzki, Türkler arasında "dokuz" anlamına gelen adların kullanılmasına ilişkin Rásonyi'nin çalışmasına atıfta bulunmuş ve Moğollar arasında "dokuz" anlamına gelen adlardan örnekler sunmuştur (Rybatzki, 2000, ss. 220-221).

17 XTS'deki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında bu olaylar kısaca anlatılmıştır. Buna göre *Tapar Kağan tahtı oğlu Umna'ya değil Daluobian'e bırakmış, Daluobian'in annesi soylu olmadığı için hükümdar yapılmak istenmemiş ve Umna tahta oturmuş, ancak Umna da tahttan feragat ederek yerini *Neber'e bırakmıştır (XTS 215B.6055-6056).

18 Bu kaynaklarda *Neber'in bu unvanın yanında *Shabolüe* 沙鉢略 unvanını da aldığı yazılmıştır. Ancak *Shabolüe* de Türkçe *İşbara*'nın farklı bir yazılışdır ve *Shiboluo* 始波羅 ile aynı kelimedir. Çin kaynakları burada yanlışlıkla bu iki biçimi farklı unvanlar olarak değerlendirmişlerdir. *Neber'in Göktürk tahtına oturmasından sonra Çin kaynakları ondan genellikle *Shabolüe* olarak söz edeceklerdir. *Neber'in unvanı ayrıca CFYG'de diğer kaynaklardan biraz farklı olarak *İllig Kültig Şad İşbara Bağa Kağan (Yili Julu She Shibo Mohe Kehan 伊利俱盧設始波莫荷可汗)* şeklinde yazılmıştır (BS 99.3291; CFYG 967.11371a; SS 84.1865; TD 197.5404). Beckwith, *Mohe Shiboluo*'nun 莫何始波羅 *Bağa İşbara*'yı değil, "Büyük Hükümdar" anlamındaki Sanskrit *Maheśvara* (*mahā + īśvara*) unvanını karşılığını ileri sürmüştür (Beckwith, 2005, s. 17).

Kağanlığı'nın tahtına oturan *Neber, devleti Ötüken Yış'tan (Dujinshan 都斤山)¹⁹ yönetmeye başlamıştır. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında ve *ZZTJ*'de ise *Neber'in unvanı yalnızca *Işbara Kağan* (*Shabolüe Kehan* 沙鉢略可汗) olarak yazılmıştır.²⁰ *TD* ayrıca *Neber'in bu unvanı alarak *Uluğ Kağan* (*Da Kehan* 大可汗, Büyük Kağan)²¹ olduğunu belirtmiştir.²² Bahsi geçen kaynaklara göre *Neber devletin başına geçtiği zaman, Umna tahttan inerek Toğla Irmağı'nın (Duluoshui 獨洛水)²³ kıyısına yerleşmiş ve *İkinci Kağan* (*Di'er Kehan* 第二可汗)²⁴ unvanını almıştır. Bundan sonra Daluobian, *Işbara Kağan*'a başvurarak her ikisinin de kağan oğlu olduğunu, *Neber'in en yüksek rütbeye yükselmişken kendisinin hâlâ bir unvan sahibi olmadığını belirtmiş ve bunun sebebini sormuştur. Daluobian'den çekinen *Işbara Kağan* ona *Apa Kağan* (*Abo Kehan*

19 *ZS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Göktürk kağanlarının devamlı oturdukları ve devleti yönettikleri yer *Dujinshan*'dır (Dujin Dağı). *TD*'deki *Göktürk Bölümü* de aynı bilgiyi vermiş, ancak kağanların orada devamlı oturduklarını yazmamıştır. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre *Dujinshan* (Dujin Dağı), Göktürk kağanlarının sarayı (*ting* 廷) yani Eski Türkçede *Ordu* denilen yönetim merkezlerinin bulunduğu yerdir (*TD* 197.5404; *XTS* 215A.6028; *ZS* 50.910). Çin kaynaklarındaki *Dujin Dağı*'nı Göktürk yazıtlarındaki *Ötüken Yış* ile özdeşleştiren ilk kişi ise Thomsen'dir (Thomsen, 2002, s. 223). *Ötüken* ve *Ötüken Yış* adları Göktürk yazıtlarında pek çok kez geçmektedir (Orkun, 1994, s. 916). Kaşgarlı Mahmud'a göre *Ötüken*, Tataristan çölleri (Moğolistan bozkırlarında) bir yerin adı olup Uygur iline yakındır (Kaşgarlı Mahmud, 1998-I, s. 138). Czeglédy, *Ötüken*'in Orta Moğolistan'daki Hangay Хангай Dağları'nın tamamını ifade ettiğini düşünmüştür (Czeglédy, 1962, s. 62). Clauson, *Ötüken*'i Hangay Dağları'nın doğusunda Onğı Irmağı'nın kaynağına yakın bir yer olarak tarif etmiştir (Clauson, 1971, s. 127). Aslında burası, Köl Tigin Yazıtı'nın ve Bilge Kağan Yazıtı'nın bulunduğu, bugün Moğolistan'da Orhun (Eski Türkçe *Orkun*, Moğolca *Orhon* Орхон) Vadisi'nde bulunan *Höşöö Tsaydam* Хөшөө Цайдам (Türkiye'de basılan eserlerde *Koşo Çaydam*) denilen bölgedir. Uygur Kağanlığı'nın başkenti Ordu Balık (Çara Balgasun) ve Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Çara Çorum da bu bölgede bulunmaktadır; *Ötüken Yış*, Moğolistan'da kurulan Türk-Moğol bozkır devletleri için meşru yönetim merkezi olarak görülmüş ve burasını elinde tutan kişinin meşru hükümdar olduğu kabul edilmiştir. *Ötüken*'in yeri hakkındaki tartışmalar için bkz. Drompp, 1999, s. 391.

20 *Işbara Kağan* 584 yılında Çin imparatoruna bir mektup göndermiştir. Mektubun aslının hangi dilde yazıldığı bilinmiyorsa da, Çince çevirisi bugüne kadar ulaşmıştır. Bu mektupta *Işbara Kağan*'ın unvanı *Cong Tian Sheng Da Tujue Tianxia Xian Sheng Tianzi Yili Julu She Mohe Shiboluo Kehan* 從天生大突厥天下賢聖天子伊利俱盧設莫何始波羅可汗 olarak yazılmıştır (*BS* 99.3293; *CFYG* 978.11494a; *SS* 84.1868; *ZZTJ* 176.5476). Bu unvan “Gökte Yarattılmış, Büyük Türk, Dünyaya Hükmeden Bilge ve Kutsal, Tanrı Gibi, İllig Külüg Şad Bağa *Işbara Kağan*” ya da “Gökte Yarattılmış, Büyük Türk Devleti'nin Bilge, Kutsal ve Tanrı Gibi Hükümdarı, İllig Külüg Şad Bağa *Işbara Kağan*” şekillerinde çevrilebilir. Bu unvanı da burada geçmekte olup, Çince “Tanrı Oğlu” anlamına gelen ve Çin'de imparatorlar için kullanılan *Tianzi* 天子 unvanı da burada muhtemelen birbir bu anlamla kullanılmamıştır. Nitekim Pritsak'a göre bu mektupta *Yili*'den İlyi önce Çince yazılan unvanlar da Türkçe unvanların çevirilerinden ibaretir (Pritsak, 1985, s. 206). Pritsak'a göre *Cong Tian Sheng* 從天生, Göktürklerdeki *Teyride Bolmiş* (“Gökte Doğmuş”) unvanına denk gelmektedir. *Da Tujue Tianxia* 大突厥天下 ifadesi “Büyük Türklerin Devleti” ifadesinin çevirisidir. *Xian* 賢 kelimesi Türkçe *Bilge* unvanını karşılama, *Sheng Tianzi* 聖天子 da Göktürklerdeki *Teyri Teg* (“Tanrı Gibi”), “Tanrı'ya Benzer”, “Kutsal Hükümdar”) unvanına karşılık gelmektedir (Pritsak, 1985, ss. 208-210). İmparatorun kağana yazdığı mektupta ise imparator, kağana *Da Tujue Yili Julu She Mohe Shabolüe Kehan* 大突厥乙利俱盧設莫何沙鉢略可汗 şeklinde hitap etmiştir (*BS* 99.3293; *CFYG* 978.11494a; *SS* 84.1868). *ZZTJ* bu hitabı *Da Tujue Shabolüe Kehan* 大突厥沙鉢略可汗 şeklinde daha da kısaltarak aktarmıştır (*ZZTJ* 176.5476). Kağan Çin'e bağlandıktan sonra 585'te imparatora yazdığı bir mektupta ise unvanını *Da Tujue Yili Julu She Shiboluo Mohe Kehan Chen Shetu* 大突厥伊利俱盧設始波羅莫何可汗臣攝圖 (“Büyük Türk, İllig Külüg Şad *Işbara Bağa Kağan*, Sui İmparatoru'nun Vassalı *Neber”) olarak daha kısa ve mütevazı olarak sunmuştur (*BS* 99.3294; *SS* 84.1869; *TD* 197.5405).

21 Göktürklerdeki *Uluğ Kağan* unvanı için bkz. Erkoç, 2008, ss. 101-102.

22 Yukarıda değindiğimiz üzere, *Işbara Kağan*'ın Çin imparatoruna yazdığı mektuplarda kendisinden *Da Tujue* 大突厥 (“Büyük Türk”) olarak söz etmesi, taşıdığı *Uluğ Kağan* unvanına bir atıf olabilir (Erkoç, 2008, s. 101). Ancak *Da Tujue Tianxia*'yı “Büyük Türklerin Ülkesi” anlamıyla alan bir görüş de vardır (Pritsak, 1985, s. 209).

23 Liu bu ırmağın bugünkü Moğolistan'daki Tola (Tuul Туул) Irmağı olduğunu belirtmiştir. Bu ırmağın adı I. Tonyukuk Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 8. satırında *Toğla*, Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 30. satırında da *Toğla Ügüz* (“Toğla Irmağı”) olarak geçmektedir (Liu, 1958-II, s. 522; Tekin, 1988, ss. 48-49; Tekin, 1994, s. 7).

24 *BS*'da bu unvan yalnızlıkla *Üçüncü Kağan* (*Disan Kehan* 第三可汗) olarak yazılmıştır (*BS* 99.3291).

阿波可汗²⁵ unvanını vermiş ve Daluobian kendisine bağlı toplulukları yönetmek üzere kendi bölgesine²⁶ dönmüştür (*BS* 99.3291; *CFYG* 967.11370b-11371a; *SS* 84.1865; *TD* 197.5404-5405; *XTS* 215B.6055-6056; *ZZTJ* 175.5450). Böylece Göktürk Kağanlığı'nda devletin başında bir Ulug Kağan olan, devletin çeşitli bölgeleri ise yine Kağan, Yabgu ve Şad unvanını taşıyan ama Ulug Kağan'a bağlı hanedan üyesi kişilerce yönetilen siyasî bir yapının olduğu görülmektedir. Aslında bu yapının temelleri, Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasından hemen sonraki yıllar içerisinde atılmıştır. *JTS*'daki Göktürk Bölümü'nün Batı Göktürk kısmına göre İştemi Kağan (Shidianmi Kehan 室點密可汗), bir zamanlar Chanyu'ye 單于 (*İllig Kağan yani Tumen)²⁷ bağlıyken on büyük beyi (*da shouling* 大首領) yönetmiş, yüz bin askere komuta etmiştir. İştemi batı bölgelerindeki çeşitli yabancı devletleri (*Xiyu zhu Huguo* 西域諸胡國) hâkimiyet altına almış²⁸, Kağan unvanını elde etmiş ve halkına *On Soyadlı Boylar* (*Shixing Buluo* 十姓部落; Türkçe yazıtlardaki *On Oklar*) denilmiştir (*JTS* 194B.5188). Menandros Protektor'un Bizans imparatoru VII. Kōnstantinos Porphyrogennētos'un *Excerpta de Legationibus* adlı eserinde yer alan fragmanlarından Fragman 10.1'e göre, 568-569 yılları sırasında İştemi Yabgu Kağan'ın Bizans İmparatorluğu'ndaki elçileri Bizanslılara Göktürklerin dört eyalete bölündüklerini, İştemi'nin bu dört bölgenin tamamına ve bunlardan ayrı olarak Heftalitlere hükmettiğini söylemişlerdir (Mangaltepe, 2009, s. 51). Yang Jian'in 楊荐 *ZS*'daki biyografisinde, 563 yılında²⁹ Göktürk Kağanlığı'nın doğu kanadının (*dongmian* 東面) *Buğan Kağan'ın *Ditou Kağan* unvanını taşıyan kardeşi Ashina Kutou³⁰ tarafından yönetildiği belirtilmiştir (*ZS* 33.571). Bu tarih yaklaşık olarak devletin batı kanadının İştemi Yabgu Kağan tarafından fethedilerek yönetildiği yıllara denk gelmektedir. Yang Zhong'un 楊忠 *ZS*'daki biyografisinde de yine 563 yılında *Buğan Kağan'ın Kuzey Qi Hanedanı'na karşı seferdeyken, yanında *Ditou Kağan*'ın ve *Bōri Kağan* (*Buli Kehan* 步離可汗)³¹ unvanını taşıyan bir kağanın olduğu kaydedilmiştir (*ZS* 19.318).

- 25 Pulleyblank, *Abo*'nun 阿波 EOÇ okunuşunu *ʔa-pa*, GOÇ okunuşunu *ʔa-pua* olarak vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 23, 40). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *ʔa-pa* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 9, 31). Bu okunuşlar Türkçe *Apa*'yı yansıtmaktadır. Göktürklerde hem idarî bir unvan hem de unvanlara eklenen bir sıfat olan *Apa* için bkz. Erkoç, 2008, ss. 151-153. Gumilëv ise Çin kaynaklarındaki *Abo*'nun Farsçada "itibarlı" anlamına gelen *Abruy* olduğunu iddia etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 81). Ne var ki Gumilëv'un bu görüşü de, Göktürlere ait ad ve unvanlar hakkında yaptığı diğer yeniden canlandırma önerileri gibi bilim camiasında kabul görmemiştir.
- 26 Ōsawa'ya göre Daluobian'in yönettiği bölge, Moğolistan'ın kuzeyi ile Altay Dağları'nın arasındaki bozkırdır (Ōsawa, 2002, s. 81; Ōsawa, 2005, s. 563).
- 27 Asya Hunlarının hükümdarlarının unvanları, Çin kaynaklarında *Chanyu* 單于 olarak geçmektedir (*Hanshu* 94A.3751). Çin kaynaklarında Göktürklerdeki Kağan (*Kehan* 可汗) unvanının Hunlardaki *Chanyu*'ye denk geldiği belirtilmiştir (*BS* 99.3287; *JTS* 194A.5153; *TD* 197.5402; *XTS* 215A.6028; *ZS* 50.909). *JTS*'ya göre İştemi'nin bağlı olduğu *Chanyu*'nün, *İllig Kağan unvanlı kardeşi Tumen olduğunu tespit eden ise Chavannes'dir (Chavannes, 1903, s. 38).
- 28 Çin kaynakları batı yönünde seferler yapılarak Heftalitlerin fethedilmelerini *Buğan Kağan'a atfetmektedir (*BS* 99.3287; *SS* 84.1864; *TD* 197.5403; *ZS* 50.909; *ZZTJ* 166.5140). *JTS*'daki bu kayıt, Göktürk Kağanlığı'nın batı yönündeki yayılmasının *Buğan Kağan'ın adına İştemi Yabgu Kağan tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.
- 29 Tarihlendirme Liu tarafından yapılmıştır (Liu, 1958-II, s. 513).
- 30 Bu kişi metinde *Ditou Kehan Ashina Kutou* 地頭可汗阿史那庫頭 olarak geçmektedir. Taşağıl, *Kutou*'nun 庫頭 Türkçe *Kutluğ* olduğunu belirtmiştir (Taşağıl, 1995, s. 23). Pulleyblank, *Ditou*'nun 地頭 EOÇ okunuşunu *dī^h-d^{aw}*, GOÇ okunuşunu da *tʰi^h-tʰ^{aw}* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 76, 311). Baxter'a göre ise *Ditou*'nun Orta Çince okunuşu *dijH-duw* biçimindedir (Baxter, 2000, ss. 26, 137). *Kutou*'nun 庫頭 Orta Çince okunuşu da Pulleyblank tarafından EOÇ'de *kʰ^{aw}-d^{aw}* ve GOÇ'de *kʰ^{aw}-tʰ^{aw}* olarak yeniden canlandırılmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 175, 311). Baxter, bu adın Orta Çince okunuşunu *khuH-duw* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 73, 137).
- 31 Pulleyblank'e göre *Buli*'nin 步離 EOÇ okunuşu *b^{aw}-li^δ* ve *b^{aw}-li* iken, GOÇ okunuşu *pfui^δ-li* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 43). Baxter da *Buli*'nin Orta Çince okunuşunu *buH-lje* olarak vermiştir (Baxter, 2000, ss. 10, 79). Bu unvan, Eski Türkçede "kurt" anlamına gelen *Bōri*'yi karşılamaktadır.

³² *Tapar Kağan 572 yılında tahta geçtiği zaman *Neber'e *Erfu Kağan*³³ unvanıyla birlikte devletin doğu kanadının (*dongmian*) yönetimini, kendi kardeşi Rudan Kağan'ın³⁴ oğluna da *Böri Kağan* (*Buli Kehan* 步離可汗)³⁵ unvanını vermiştir; Böri Kağan devletin batı bölgesinde³⁶ oturmaktadır. Nitekim *Tapar Kağan öldüğünde yapılan veraset tartışmaları sırasında devlet adamları, dördü de kağanlık yapmış olan dört kardeşin oğulları arasından en akıllısı ve en bilge olan *Neber'i seçmeye karar vermişlerdir (*BS* 99.3290; *CFYG* 967.11370b; *SS* 84.1864-1865; *TD* 197.5404; *ZZTJ* 171.5314).³⁷ İleride yeniden değineceğimiz üzere, İştemi Yabğu Kağan'ın oğlu Tardu Kağan'ın 583 yılına gelindiğinde Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını (*ximian* 西面) devletin merkezindeki İşbara Kağan'a bağlı olarak yönettiği görülmektedir.³⁸ Bu sıralarda hanedan üyeleri arasında *Tamğan Kağan*

32 Liu'nun ve *ZS*'nin *Zhonghua Shuju* 中華書局 edisyonunun editörlerinin de belirttikleri gibi, metinde Ditou Kağan'ın unvanı *Yetou Kehan* 也頭可汗, Böri Kağan'ın unvanı da *Busui Kehan* 步離可汗 olarak yazılmıştır. Bu yazımlar yanlıştır ve metinde editörler tarafından düzeltilmiştir (Liu, 1958-II, s. 512). Böri Kağan'ın hanedanın hangi kolundan olduğuna ve hangi bölgeyi yönettiğine ilişkin herhangi bir bilgi kaynaklarda verilmemiştir. Batı bölgesi İştemi Yabğu Kağan, doğu bölgesi de Ditou Kağan tarafından yönetildiğine göre Böri Kağan o sıralarda devletin başka bir bölgesini yönetiyor olabilir. Belki de İştemi Yabğu Kağan devletin batısında Türkistan'da yeni fethedilen bölgeleri yönetirken Göktürk Kağanlığı'nın kurulduğu Moğolistan'ın batı kısımları Böri Kağan'ın yönetimine verilmiştir.

33 Bu unvan *BS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde *Erfu Kehan* 尔伏可汗, *SS*'daki, *TD*'deki ve *CFYG*'deki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de *Erfu Kehan* 爾伏可汗 olarak yazılmıştır. Pulleyblank, *Erfu*'nun 爾伏 EOÇ okunuşunu *niǎ'*-buwk ve *ni'*-buwk, GOÇ okunuşunu da *ri'*-*fijywk* ve *ri'*-*fiuwk* olarak vermiş, ancak *er* 尔 karakterinin Orta Çince okunuşlarını vermemiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 88, 98). Baxter ise *Erfu*'nun 爾伏 EOÇ okunuşunu *nyeX-bjuwk* biçiminde yeniden canlandırmış, ne var ki tıpkı Pulleyblank gibi *er* 尔 karakterinin Orta Çince okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, ss. 32, 36).

34 *TD*'de *Dannou Kehan* 但壽可汗 şeklinde yanlış yazılan bu unvan *SS*'da, *BS*'da, *CFYG*'de ve *ZZTJ*'de *Rudan Kehan* 褥但可汗 olarak doğru bir şekilde verilmiştir. Taşağıl da *TD*'deki biçimin yanlış olduğunu belirtmiş, ancak metinde yanlış yazılmış unvanın ikinci hecesinin transkripsiyonunu *nou* olarak değil "ju" (*ru*) şeklinde yazmıştır (Taşağıl, 1995, s. 98). Pulleyblank'e göre *Rudan*'ın 褥但 EOÇ okunuşu *juuwk-dan*^h, GOÇ okunuşu da *rywkw-than* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 71, 269). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunu *nyowk-danX* ve *nyowk-danH* olarak vermiştir (Baxter, 2000, ss. 24, 117).

35 *SS*'da, *TD*'de, *CFYG*'de ve *ZZTJ*'de Böri Kağan'ın Rudan Kağan'ın oğlu olduğu belirtilmiştir. Ancak *BS*'da *Böri Kağan* unvanının alanın yanlış olarak Rudan Kağan'ın kendisi olduğu yazılmıştır. Bu duruma Liu da dikkat çekmiştir (Liu, 1958-II, ss. 520-521). Taşağıl'ın da belirttiği üzere (Taşağıl, 1995, s. 115), *Böri Kağan* unvanı *CFYG*'de yanlışlıkla *Bunan Kehan* 步難可汗 şeklinde yazılmıştır. Ayrıca görüldüğü üzere *Böri Kağan* unvanı, daha önce 563 yılında başka bir hanedan üyesi tarafından taşınmaktaydı.

36 Bu terim *SS*'da, *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de *xifang* 西方, *ZZTJ*'de ise *ximian* 西面 olarak verilmiştir.

37 Liu'nun da belirttiği gibi bu kağanlar Yixiji Kağan, *Buکان Kağan, *Tapar Kağan ve Rudan Kağan'dırlar (Liu, 1958-II, s. 521). Ancak bunların arasında Rudan Kağan, devletin başına hiçbir zaman geçmemiş ve her zaman baştaki hükümdara bağlı kalmıştır.

38 *SS*'da ve *XTS*'da Tardu'nun *Ximian Kehan* 西面可汗 ("Batı Bölgesinin Kağanı") olduğu yazılmıştır. *CFYG*'de ise bir yerde Dian'ın (Tardu Kağan) *Xinan Kehan* 西南可汗 ("Güneybatı Kağanı") olduğu belirtilmiştir (*CFYG* 995.11684b). Sinor, *Ximian* 西面 terimini *Western Frontier Region* ("Batı Sınır Bölgesi") olarak çevirir ve bu "Batı Sınır Bölgesi"nin, kağanlığın batı kanadından farklı olduğunu savunmuştur. Ona göre Göktürk Kağanlığı kurulduktan sonra Moğolistan'daki doğu kısmı *Buکان Kağan'a, batı kısmı da amcası İştemi Yabğu Kağan'a düşmüştür; burada doğu kısmının batı kısmına orana önceliği ve ağırlığı vardır. Menandros, Göktürk Kağanlığı'nın dört hükümdar tarafından yönetildiğini belirtmiştir ve Sinor bunların Çin kaynaklarındaki *Orta, Doğu, Batı* ve *Batı Sınır* bölgelerine denk geldiğini ileri sürmüştür. Bu görüşe göre *Buکان Kağan'ın ve *Uluğ Kağan* unvanını taşıyan ardıllarının yönettikleri kısım *Orta Bölge*'yi oluşturmaktadır; yukarıdaki örneklerde gördüğümüz doğu ve batı bölgeleri kağanları da Moğolistan'ın içerisinde Göktürklerin kağanlıklarını ilk kurdukları topraklar içerisinde yer almaktadır. İştemi Yabğu Kağan'ın ve Tardu Kağan'ın yönettikleri *Batı Sınır Bölgesi* ise Orta-Doğu-Batı olarak üçe bölünen Moğolistan'daki topraklardan ayrı, batıda Türkistan'da 560'lı yıllarda fethedilen bölgeler üzerinde kurulmuş bir birimdir (Sinor, 1994, s. 298). Bu birim belki de 20. yüzyılın ilk yarısında Alman idari teşkilatlanmasında görülen *Reichskommissariat* kavramı ile karşılaştırılabilir.

(*Tanhan Kehan* 貪汗可汗)³⁹ unvanını taşıyan birisinin de olduğu kayıtlıdır, ancak bu kişinin devletin hangi bölgesini yönettiği ve hanedanın hangi koluna ait olduğu belirtilmemiştir. İşbara Kağan'ın *Diqin Çad* (*Diqin Cha* 地勤察)⁴⁰ unvanını taşıyan bir akrabası (*congdi* 從弟)⁴¹ ise 583 yılında kendisine bağlı bir boyu yönetmektedir (*BS* 99.3293; *SS* 84.1868; *XTS* 215B.6056; *ZZTJ* 175.5465). Haklarında pek fazla bilgi bulunmayan Liji Çad'ın (Liji Cha 利稽察)⁴² 583 yılında bir sefer sırasında yenilgiye uğratıldığına, başka bir şadın⁴³ ise aynı sıralarda bir savaşta öldürüldüğüne kaynaklarda değinilmiştir (*BS* 99.3292; *SS* 84.1857). Yine İşbara Kağan'ın kardeşi Chuluohou'nun 處羅侯⁴⁴ *Töli Şad* (*Tuli She* 突利設)⁴⁵ unvanını taşıdığı, Zhangsun Sheng'in 長孫晟 *SS*'daki biyografisinde ve *ZZTJ*'de kayıtlıdır (*SS* 51.1330; *ZZTJ* 175.5451). Daxi Changru'nun 達奚長儒 *SS*'daki biyografisinde de İşbara Kağan'ın 582 yılında Çin'i Chuluohou'la ve *Panna Kağan* (*Panna Kehan* 潘那可汗)⁴⁶ unvanını taşıyan, ancak hakkında başka bir bilgi verilmeyen bir kişiyle birlikte istila ettiği yazılmıştır (*SS* 53.1350). Menandros'un *Excerpta de Legationibus*'daki fragmanlarından Fragman 19.1'e göre ise 576 yılında Göktürk Kağanlığı, devletin yöneticisi tarafından sekiz parçaya bölünmüş durumdadır (Mangaltepe, 2009, s. 78). İştemi Yabğu Kağan 576 yılında öldüğü zaman da ülkesinin çeşitli bölgelerinde oğulları Tourxathos Τοῦρξάθος (*Türk Şad)⁴⁷ ve Tardou (Tardu Kağan) hüküm

39 Pulleyblank'e göre *Tanhan*'ın 貪汗 EOÇ okunuşu *tʰəm-yanʰ* ve *tʰam-yanʰ* iken, GOÇ okunuşu da *tʰam-xʰan* şeklinde (Pulleyblank, 1991, ss. 119, 300). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunu *thom-hanH* biçiminde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 46, 132). Göktürklerde idarî bir unvan olan ve Göktürk kağanlarının kâhyaları için kullanılan *Tamğan* için bkz. Erkoç, 2008, ss. 221-222. *Tamğan* (*Tanhan*), Göktürk döneminde aynı zamanda bir dağın adı olarak da kaynaklarda kaydedilmiştir (Erkoç, 2015, s. 159).

40 Pulleyblank, *Diqin Cha*'nın 地勤察 EOÇ okunuşunu *diʰ-gin tʰəit* ve *diʰ-gin tʰe:t*, GOÇ okunuşunu da *tʰi khin tʰə:t* biçiminde vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 47, 76, 254). Baxter'a göre ise bu unvanın Orta Çince okunuşu *dijH-gjin tsrhet* şeklindedir (Baxter, 2000, ss. 12, 26, 112). Eski Türklerdeki *Şad* unvanı, ender de olsa Türkçe kaynaklarda *Çad* ve Çince kaynaklarda da *Cha* 察 şeklinde geçmektedir (Erkoç, 2008, ss. 124, 126). Gumilëv, Çin kaynaklarındaki *Diqin Cha* unvanının aslımı *Tegin-şad* olarak kabul etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 81). *Tigin* unvanı Çin kaynaklarında genellikle *Teqin* 特勤 (yanlış yazımı *Tele* 特勤) şeklinde yazılmıştır; ancak *Diqin*'in 地勤 Orta Çince okunuşları da *Tigin* sesini yansıtmaktadır.

41 Bu terimi Liu *Vetter* ("kuzen"), Taşağıl ise "kardeş" olarak çevirmişlerdir (Liu, 1958-I, s. 49; Taşağıl, 1995, s. 155). Çince *congxiang* 從兄 teriminin "kuzen" anlamı için bkz. Wu, 2002, ss. 163-164.

42 Pulleyblank'e göre *Liji*'nin 利稽 EOÇ okunuşu *liʰ-kej*, GOÇ okunuşu ise *liʰ-kjaj* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 138, 188). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *lijH-kej* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 55, 80).

43 Bu şadın unvanı *SS*'da *Suopi Şad* (*Suopi She* 娑毗設), *BS*'da ise *Shapi Şad* (*Shapi She* 沙毗設) şeklinde yazılmıştır. Pulleyblank, *Suopi*'nin EOÇ okunuşunu *sa-bji*, GOÇ okunuşunu *sa-phji* olarak vermişken, *Shapi*'nin Erken Çince okunuşunu *şai:-bji* ve *şe:-bji*, GOÇ okunuşunu da *şa:-phji* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 236, 273, 297). Baxter'a göre ise Orta Çince *Suopi*'nin okunuşu *sa-bjij*, *Shapi*'nin okunuşu da *sre-bjij* şeklindedir (Baxter, 2000, ss. 103, 119, 130).

44 Gömeç'e göre *Chuluohou*'nun Türkçe aslı *Çor Alp* olmalıdır (Gömeç, 2011, s. 71). Bu unvandaki *Chuluo*'yu 處羅 ileride inceleyeceğiz. *Hou* 侯 karakteri ise Pulleyblank'e göre EOÇ'de *ɣəwʰ*, GOÇ'de *xʰəw* olarak okunmaktadır (Pulleyblank, 1991, s. 125). Baxter da bu karakterin Orta Çince okunuşunu *huw* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000, s. 49).

45 Çin kaynaklarındaki *Tuli*'nin 突利 Türkçe *Töli* olması hakkında bkz. Erkoç, 2015, s. 43.

46 Pulleyblank'e göre *Panna*'nın 潘那 EOÇ okunuşu *pʰan-naʰ*, GOÇ okunuşu da *pʰian-na* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 221, 231). Baxter ise *pan* 潘 karakterinin Orta Çince okunuşunu *phan* olarak vermiş, ancak *na* 那 karakterinin Orta Çince okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, ss. 95, 100).

47 Bu unvan Yunanca yazmalarda *Tourzathos* Τοῦρζάθος, *Tourzanthos* Τοῦρζανθος, *Tourxanthos* Τοῦρζάνθος, *Tourxanth* Τοῦρζανθ, *Tarxathos* Τάρξαθος ve *Tourxanthos* Τοῦρζανθος şekillerinde de yazılmıştır. Marquart'a göre bu ad *Türgeş Şad* unvanının, Moravcsik'e göre ise *Türk-Şad* unvanının karşılığı olabilir (Chavannes, 1903, s. 240; Moravcsik, 1983-II, s. 328). Gömeç de bu unvanın aslının *Türk Şad* olduğunu kabul etmiştir (Gömeç, 2011, s. 64). Beckwith ise bu görüşe karşı çıkarak, bu unvanın "Türk Hükümdarı" anlamına gelen **Türk-waç* şeklinde başka bir unvan olduğunu ileri sürmüştür (Beckwith, 2006-2007, ss. 7-12).

sürmekte olup, bu oğullar Bizanslı elçilerle diplomatik görüşmelerde bulunmuşlardır (Mangaltepe, 2009, s. 82). Her ne kadar *Uluğ Kağan* unvanına kaynaklarda ilk kez 581 yılında rastlanılıyorsa ve bu unvanın varlığına daha önceki yıllara ilişkin kayıtlarda değinilmemişse de 581’de gördüğümüz siyasi yapı, devletin ilk zamanlarında ortaya çıkmış ve ilerleyen zaman içerisinde varlığını korumuştur.⁴⁸

*Neber 581 yılında *Işbara Kağan* unvanını alarak Göktürk tahtına oturduğu ve kaynaklara göre tüm “kuzeyli yabancılar (*bei yi* 北夷)” tarafından kendisine itaat edildiği sıralarda Çin’de de önemli siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Kuzey Zhou Hanedanı devrilerek Sui 隋 Hanedanı (581-618) kurulmuş ve bu hanedan bütün Çin’i birleştirme teşebbüsüne girişmiştir. Kuzey Zhou ve Kuzey Qi hanedanları birbirlerine karşı Göktürk desteğini sağlayabilmek için *Tapar Kağan döneminde Göktürlere karşı büyük tavizlerde bulunmuşlardır. Ancak Sui Hanedanı bu siyasete son vererek, Göktürlere karşı aşağılayıcı bir şekilde davranmaya başlamıştır. *Işbara Kağan*’ın Çinli eşi Prenses Qianjin (Qianjin Gongzhu 千金公主) de Sui Hanedanı tarafından yıkılmış olan Kuzey Zhou Hanedanı’na mensup olduğu için eşini Sui Hanedanı’na karşı kıskırtmıştır. Hem Sui Hanedanı’nın tutumunu değiştirerek aşağılayıcı davranmaya başlaması hem de eşinin kıskırtmaları yüzünden *Işbara Kağan*, 581-583 yılları arasında Çin’e büyük akınlar düzenleyerek Sui ordularını ardı ardına bozguna uğratmıştır. Yaşanan yenilgilerin üzerine imparator Sui Wendi 隋文帝 (Yang Jian 楊堅; 581-604 yılları arasında imparator), ordusuna moral vermek amacıyla 583 yılında uzun bir ferman kaleme almıştır. Bu fermanda imparator, Göktürklerin yönetiminin beş kişi arasında bölündüğünü, kardeşlerin yönetimi ele geçirmek için birbirleriyle mücadele ettiklerini, babalarla amcaların birbirlerine güvenmediklerini, ancak bu zayıf ve parçalanmış iç yapılarını dışarıya belli etmemek için çaba gösterdiklerini yazmıştır. İmparator ayrıca, Göktürkler tarafından yönetilmekte olan çeşitli halkların Göktürklerden nefret ettiklerine ve ayaklanmak için fırsat beklediklerine değinmiş, batıda Tardu Kağan’a karşı isyanları çıkırttığını belirtmiştir. Nitekim bu fermanın ardından imparator, Sui ordusunu yeniden teşkilatlandırmış ve onu Göktürklerle savaşabilecek duruma getirmiştir. *Işbara Kağan* yanında *Apa Kağan*, *Tamgan Kağan* ve adları verilmeyen diğer komutanlarla birlikte 583’te Çin’i istila ettiğinde Sui ordusu tarafından *Baidao*’da 白道⁴⁹ yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayarak çekilmek zorunda kalmıştır.

48 Göktürk Kağanlığı’nda gördüğümüz bu siyasi yapı, sonraki Moğol İmparatorluğu’nda *Ulus* sistemi olarak aynen devam etmiştir. Moğollarda herhangi bir boy beyine, devlet adamına ya da hanedan üyesine bağlı olan oymaklara ve boylara *Ulus* denilirdi ki Vladimirtsov bu kelimeyi “mülk-halk”, “tebaa” ve “tumar, ikta, mukataa, malikâne, zeamet” olarak açıklamıştır. Ancak Vladimirtsov, *Ulus* kavramında esas bölüştürülenin topraktan daha ziyade boylar ve oymaklar yani insanlar olduğunu belirtmiş, *Ulus*’u “halk-tumar”, “herhangi bir tumar, zeamet dahilinde birleştirilmiş veya bir tumar, zeamet’i, malikâne’yi, mukataa’yi teşkil eden halk” şeklinde açıklamanın daha uygun olduğunu yazmıştır. Ona göre *Ulus* kavramı zamanla “halk-devlet”, “malikâneyi teşkil eden halk” ve “devlet” anlamlarını almıştır. Moğol hükümdarları, devleti oluşturan toplulukları kendi oğulları, hanedan üyeleri ve devlet adamları arasında bölüştürmüşlerdir (Vladimirtsov, 1995, ss. 147-154). Merkezdeki *Ka’an* (Kağan, Büyük Han) unvanlı hükümdara bağlı *Uluslar*’dan oluşan Moğol İmparatorluğu zamanla bu yapı yüzünden parçalanmış, Altın Ordu (Çöçi Ulusu ya da Kıpçak Hanlığı) ve Çağatay Hanlığı gibi bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır. Gördüğümüz üzere Göktürklerde de aynı yapı mevcut olmuştur. Nitekim Eski Türkler “pay, hisse; talih” anlamlarına gelen *ülüg* ve *ülüş* terimlerini kullanmışlardır ki bu terimler “dağıtmak, yaymak, üleştirme” anlamındaki *üle-* ve *üleş-* fiillerinden türemiştir. Eski Türklerde “şehir, şehir devleti; devlet, ülke” anlamındaki *Uluş* kelimesinin kökenleri de bu terimlere dayanıyor olabilir, ancak bu konuda henüz kesin bir görüş mevcut değildir. Moğollardaki *Ulus* kavramı da Türklerdeki *Uluş* teriminden alınmıştır (Caferoğlu, 1968, ss. 265, 272; Clauson, 1972, ss. 127, 152-154; Kaşgarlı Mahmut, 1999-IV, ss. 692, 711-712; Orkun, 1994, ss. 879-880; Ölmez, 2012, s. 324; Tekin, 1988, s. 178). Devletin merkezdeki büyük hükümdara bağlı hanedan üyeleri arasında bölüştürülmesinin bir diğer örneği ise Selçuklularda görülebilir. Yönetim merkezi İran’da bulunan Büyük Selçuklu Sultanlığı’nda bazı hanedan üyeleri Suriye’de, Kırmán’da ve Anadolu’da sultanlıklar kurmuşlardır. Büyük Sultanlık 12. yüzyılda dağılırken, Anadolu Selçuklu Sultanlığı gibi merkeze bağlı devletler de bağımsız devletlere dönüşmüşlerdir.

49 *Baidao*, bugünkü İç Moğolistan’da Hohhot kentinin (Köke Kota, Höh Hot Xəx Xor, Huhehaoteshi 呼和浩特市) kuzeyindedir (Chang, 1968, s. 96).

Göktürk ülkesinde o sıralarda görülen açlık, kıtlık ve salgın hastalık da Göktürkler arasındaki ölümleri arttırmıştır (BS 99.3291-3292; CFYG 984.11560b-11561b, 1000.11732a-11732b; SS 51.1330-1332, 84.1865-1867; TD 197.5405; ZZTJ 175.5450, 5456, 5458-5460, 5462-5463).

3. Göktürk Kağanlığı'nda Yaşanan İç Savaş ve Apa Kağan'ın Batıya Kaçışı

Baidao'da yaşanan yenilgi sonrasında Göktürk Kağanlığı'nın içerisindeki çekişmeler gün yüzüne çıkmış ve devlet bir iç savaşa sürüklenmiştir. Bunun yaşanmasında en önemli pay, Göktürk hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları fark ederek bunu Sui imparatoruna bildiren ve bu anlaşmazlıkları daha da büyötmek amacıyla Çin'de bir dış siyaset geliştirilmesine katkıda bulunan casus-elçi Zhangsun Sheng'dir. *Tapar Kağan daha önce 579 yılında evlilik bağı kurulması amacıyla Kuzey Zhou Hanedanı'ndan bir prenses istediği zaman Zhangsun Sheng, ertesi yıl kağanla evlendirilen Prenses Qianjin'in yanında Göktürk ülkesine gitmiştir. Burada avcılıktaki yeteneği sayesinde kağanın takdirini kazanmış ve hanedanın pek çok erkek üyesiyle tanışarak istihbarat toplamaya başlamıştır. *Neber'in *Töli Şad* unvanını taşıyan, devlet adamları tarafından sevilen ama *Neber tarafından kıskanılarak nefret edilen kardeşi Chuluohou da bu sırada Zhangsun Sheng'la yakınlaşmıştır. Zhangsun Sheng onunla avlanma bahanesiyle hem Göktürk ülkesinin coğrafyasını iyice tanımış hem de onunla geliştirdiği yakın ilişki sayesinde hanedan içi ilişkiler ve çekişmeler konusunda ayrıntılı bilgiler edinmiştir. Ertesi yıl Çin'e geri dönen Zhangsun Sheng, gözlemlerini raporlaştırarak onları Kuzey Zhou başbakanı olan Yang Jian'e sunmuştur. Bir sonraki yıl Göktürk Kağanlığı'nda İşbara Kağan tahta geçtikten ve Çin'de Sui Hanedanı kurulduktan sonra kağan, Çin'e saldırmaya başlamıştır. Zhangsun Sheng bu sefer de yeni imparator olmuş Yang Jian'e uzun bir rapor sunmuş ve Göktürklerle mücadele edilirken askerî yöntemlere başvurmadan önce diplomatik yollarla rakip hanedan üyelerinin birbirlerine karşı kıskırılmasının, böylece devletin içten parçalanmasının sağlanmasının üzerinde durmuştur.⁵⁰ İmparator bu görüşleri dikkate almış, Zhangsun Sheng'i

50 Zhangsun Sheng'in Sui Wendi'ye sunduğu öneri, Çin'in bu tarihten sonraki Göktürk siyasetinin temelini oluşturacaktır. Bu sebepten ötürü de Zhangsun Sheng'in önerisini çalışmamıza olduğu gibi aktarmayı uygun görüyoruz. SS'daki *Zhangsun Sheng Biyografisi*'nde yer alan raporda, Zhangsun Sheng'in bahsi geçen önerisini içeren kısım şu şekilde verilmiştir: 『臣於周末，忝充外使，匈奴倚伏，實所具知。玷厥之於攝圖，兵強而位下，外名相屬，內隙已彰，鼓動其情，必將自戰。又處羅侯者，攝圖之弟，姦多而勢弱，曲取於眾心，國人愛之，因為攝圖所忌，其心殊不自安，迹示彌縫，實懷疑懼。又阿波首鼠，介在其間，頗畏攝圖，受其牽率，唯強是與，未有定心。今宜遠交而近攻，雖強而合弱，通使玷厥，說合阿波，則攝圖迴兵，自防右地。又引處羅，遭連奚、霫，則攝圖分眾，還備左方。首尾猜嫌，腹心離阻，十數年後，承讐討之，必可一舉而空其國矣。』 (SS 51.1330-1331). Bu metni Almanca'ya çeviren Liu'nun tercümesini (Liu, 1958-I, ss. 98-99), Kayaoglu-Banoğlu Türkçeye çevirmişlerdir. Onların yaptığı çeviri şöyledir: "Kuzey Çov'ların son günlerinde, T'u-küe'lerin yanında elçi olmak onuruna sahip olmadım, bu yüzden durumlarını çok iyi biliyorum: Tien-küe'nün (=Ta-t'ou), Şê-t'u'dan daha çok askeri var, ama rütbe olarak onun altındadır; dışarıya karşı birlikmiş gibi görünuyorlar ama içerden birbirlerine düşmandırlar. Öfkeleri, hırsları kıskırılırsa, kendiliklerinden birbirleriyle savaşacaklardır! Bir de Şê-t'u'nun küçük kardeşi Ç'u-lo-hou var. Gerçi kurnaz, hilekârdır ama pozisyonu daha zayıftır. Ama insanların kalbini fethetmeyi çok iyi bilir; halkı onu sever, bu yüzden de Şê-t'u ondan nefret ediyor. Hoşnutsuzluğunu ne kadar saklamaya gayret etse de, kendini huzursuz hissediyor, güvensiz ve korkuyor. Bir de ikisinin arasında bocalayıp duran A-po var; Şê-t'u'dan çok korkuyor, onun idaresinde, etkisi altında; karakteri zayıf, kim güçlüyse onun yanında. Şimdi yapılacak iş, (Sui'lerin dışında olan) uzakta yaşayanlarla birleşip, yakında yaşayanlara saldırmak, güçlü olanların gücünü bölerek, zayıfları bir araya toplamak! Önce, A-po'yla birleşmek üzere T'u-küe'lere bir elçi gönderilmeli. O zaman Şê-t'u batı bölgesini (sağ kanadı) savunmak üzere askerlerini geri çekmek zorunda. Biz de Ç'u-lo-hou'yla Hi ve Si'leri birleştiririz. O zaman Şê-t'u güçlerini ayıracak ve sol kanadı (doğu kanadı) korumak üzere geri dönecek. Böylece hakim olanlarla hakimiyet altına alınanlar arasında güvensizlik ve nefret doğmuş olacak, en güvendikleri dostları kendilerine sırt çevirecek! Biz de beklemedikleri bir anda onlara saldırırsak, bir çırpıda bütün ülkeyi yok edebileceğiz!" (Liu, 2006, ss. 135-136).

huzuruna çağırılarak raporda sunmuş olduğu bilgileri kendisinden tekrar dinlemiş ve Zhangsun Sheng'in bütün önerilerini kabul etmiştir. Bu siyasete uygun olarak Tardu Kağan'a bir elçi gönderilmiş ve kendisine kurt başlı bir tuğ (*langtou du* 狼頭纛)⁵¹ sunulmuştur. Tardu Kağan da Çin başkentine bir elçi gönderdiği zaman elçisi sarayda İşbara Kağan'ın elçisinden daha yükseğe oturtulmuş, böylece iki kağanın arasının iyice bozulması sağlanmıştır. Zhangsun Sheng ise bu sırada Göktürk Kağanlığı'na tabi olan Kaylara (Xi 奚, Tatabılar), Xilere 靺 ve Kitanlara hediye sunularak onların Göktürlere karşı ayaklanmaya teşvik edilmeleri amacıyla kuzeye gönderilmiştir. Bu elçilik seferi sırasında Zhangsun Sheng, Chuluohou'nun da huzuruna çıkmış ve onu Sui Hanedanı'na bağlanmaya ikna etmiştir (SS 51.1330-1331; ZZTJ 175.5450-5451).

Zhangsun Sheng'in tasarısının başarıya ulaşacağıın ilk belirtileri ertesi yıl, 582'de Çin'de yaşanan büyük Göktürk istilası sırasında ortaya çıkmıştır. İşbara Kağan bu yıl büyük bir orduyla Çin'in kuzeyini istila etmiş ve Sui kuvvetlerine karşı birkaç zafer kazanmış⁵², ancak daha da güneye inmek istediği zaman kendi askerî kuvvetleriyle birlikte seferi orduda bulunan Tardu Kağan buna yanaşmayarak ordusunu geri çekmiştir. Bu sırada Zhangsun Sheng da Chuluohou'nun oğlu *Jāmkan'la (Ran'gan 染干)⁵³ iletişime geçmiş ve onu İşbara Kağan'ı yanılması için ikna etmiştir. *Jāmkan hükümdara haber göndererek *Tegrek (Tiele 鐵勒)⁵⁴ boylarının ayaklanıp Göktürk merkezini basmaya hazırladıkları yönünde yalan söylemiş ve bundan korkan kağan, ordusuyla Çin'den geri çekilmek zorunda kalmıştır. İşbara Kağan 583 yılında Çin'i yeniden istila ettiği zaman da sefere katılmış olan Apa Kağan, bir Sui ordusuna karşı yenilmiş ve o sırada muzaffer olan Sui ordusunda bulunan Zhangsun Sheng, Apa Kağan'a bir haberci göndermiştir. Gönderdiği mesaj ile Zhangsun Sheng ona askerî bakımdan İşbara Kağan'dan daha güçlü olmasına rağmen İşbara Kağan'ın Çin'de hep zafer kazandığını, Apa Kağan'ın ise Çin'de yenilgilere uğrayarak Göktürlük için utanç kaynağı hâline geldiğini söylemiştir. Zhangsun Sheng ayrıca bundan ötürü İşbara Kağan'ın gizli bir plan yaptığını, Apa Kağan'ın kuzeydeki ordugâhına (*beiya* 北牙) saldırıyı düşündüğünü, buna bahane olarak da Apa Kağan'ın Çin'de uğradığı başarısızlıkları göstereceğini iletmıştır. Korkuya kapılan Apa Kağan, Zhangsun Sheng'a bir elçi göndermiş ve Zhangsun Sheng elçi aracılığıyla ona Tardu Kağan'ın Sui Hanedanı tarafına geçtiğini belirtmiş, kendisinin de buna uyması gerektiğini önermiştir. Bu öneriyi kabul eden Apa Kağan, seferde İşbara Kağan'la birlikte hareket etmeye son vermiş, Çin sınırında kalmış ve onun elçileri Zhangsun Sheng'la birlikte Çin sarayına gitmişlerdir (SS 51.1331; ZZTJ 175.5458-5459, 5464-5465).

51 Kurt başlı tuğ, Göktürklerde hükümdarlık sembollerinden birisidir. 6.-7. yüzyıllarda hem Çinliler Göktürlük arasında destekledikleri hanedan üyelerine hem de Göktürlük Çinliler arasında destekledikleri asilere hükümdarlık sembolü ve diplomatik tanıma belirtisi olarak kurt başlı tuğlar göndermişlerdir (Erkoç, 2008, ss. 67-68).

52 Bu çarpışmalara SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *Daxi Changru Biyografisi*'nde, ayrıca ZZTJ'de de değinilmiştir (SS 53.1350; SS 84.1866; ZZTJ 175.5458).

53 Çin kaynaklarında *Ran'gan* olarak yazılan kişi adının aslını Pelliot **Jāmqa*n (**Jāmka*n) olarak yeniden canlandırmış, ancak bunun hangi dile ait bir ad olduğunu belirtmemiştir (Pelliot, 1929, s. 203). Gumilëv bu adın aslını *Cangar* olarak kabul etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 177). Ancak bu görüş, diğer araştırmacılar tarafından benimsenmemiştir. Bu addaki ilk heceyi oluşturan *Jām-* hecesinin Soğğçada "zarif, mümtaz, saygıdeğer" anlamlarına gelen *z'm* (*zām/jām*) kelimesi (Gharib, 1995, s. 454) olabileceği ve sonradan Türkçe bir ek (*-gan/-kan*) aldığı ya da *Kan* (*Han*) unvanıyla birleştirildiği düşünülebilir. Sonradan *Qimin Kağan* unvanıyla tahta geçecek olan **Jāmka*n'ın babasının kim olduğu konusunda ise Çin kaynaklarında farklı bilgiler vardır. Liu'un belirttiği üzere bazı kaynaklarda **Jāmka*n'ın babasının İşbara Kağan olduğu yazılmışken, daha güvenilir kaynaklarda **Jāmka*n'ın babasının Chuluohou olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-II, ss. 531-532).

54 Çin kaynaklarında *Tiele* olarak geçen bu topluluk adının aslının *Tegrek olması ihtimali hakkında bkz. Erkoç, 2015, ss. 42-43.

Yaşanan bu son olaylar, Göktürk Kağanlığı'nda hanedan üyeleri arasındaki gerginliğin fiili çatışmaya dönüşmesinin fitilini ateşlemiştir. İç savaşın başlamasıyla birlikte Göktürkler bir daha tarihleri boyunca çok kısa bir dönem hariç⁵⁵ hemen hemen hiçbir zaman tam olarak tek çatı altında birleşemeyecekler ve farklı kağanlıklar olarak ufalanarak zamanla tarihe karışacaklardır.⁵⁶ 583 yılındaki sefer sırasında Zhangsun Sheng diplomatik bir yolla Apa Kağan'ın seferi ordudan kopmasını sağladığı sırada İşbara Kağan da Baidao'da Sui ordusuna karşı ağır bir bozguna uğramış ve Çin'den geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yenilgisinin üzerine Apa Kağan'ın da Çinlilerle anlaşmış olduğunu haber alan İşbara Kağan, Apa Kağan'a beslediği nefreti fiiliyata dökmüş ve Zhangsun Sheng'in tahmin ettiği gibi onun kuzeydeki ordugâhına beklenmedik bir şekilde saldırmış, bütün adamlarını ve halkını esir almış, ayrıca Apa Kağan'ın annesini öldürmüştür. Kendisine bağlı boyları ve askerî gücünü yitiren Apa Kağan, çareyi batıya Tardu Kağan'ın yanına sığınmakta bulmuştur. Tardu Kağan, Apa Kağan'a büyük bir ordu vererek onu İşbara Kağan'ın üzerine saldırtmıştır. O sırada eskiden beri Apa Kağan'la arası iyi olan Tamgan Kağan da İşbara Kağan'ın hışmına uğramış, kendisine bağlı insanlar ve sahip olduğu konum elinden alınmıştır. Kendisine karşı muhalefeti tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığı görülen İşbara Kağan'ın arası ayrıca kendi kuzeni Diqin Çad'la da bozulmuştur. İşbara Kağan'la anlaşamayan Diqin Çad, ona karşı isyan ederek Apa Kağan'ın tarafına geçmiştir. Böylece ortaya çıkan İşbara Kağan-Apa Kağan tarafları birbirleriyle savaşmaya başlamışlar, her iki taraf da Çin'e elçi göndererek Sui Wendi'nin desteğini ve yardımlarını talep etmişlerdir. Ancak imparator her iki tarafa karşı da tarafsız kalmış ve herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Uzun süren bir savaşın ardından Apa Kağan doğuya yürüyerek üstüste zaferler kazanmış, yitirmiş olduğu topraklarını ve kendisine bağlı olup dağılmış olan askerlerinin bir kısmını yeniden elde etmiştir.⁵⁷ Apa Kağan bu başarısının ardından Tanrı Dağları'nın kuzeyinde İli Vadisi'ne yerleşmiş, ülkesinin güneyindeki ve kuzeyindeki bölgelere de birer *Küçük Kağan* (*Küçük Kağan*, *Xiao Kehan* 小可汗)⁵⁸ atamıştır.⁵⁹ Uğradığı yenilgi yüzünden

55 İkinci Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarı Kapgan Kağan, 699 ve 710-711 yıllarında batıda Türkişlere düzenlediği seferlerle bu bölgede yaşayan Batı Göktürkleri de Göktürk Kağanlığı'nın yönetimi altına almıştır. Ancak Göktürklerin bu bölgedeki hâkimiyetleri kısa sürmüştür (Gömeç, 2011, ss. 136, 147-152; Taşağıl, 2004, ss. 28-29, 33).

56 Chavannes, devletin parçalanmaması hâlinde kudretini tıpkı Moğol İmparatorluğu gibi koruyacağını, Grousset de devletin yenilmez kalacağını belirtmişlerdir (Chavannes, 1903, s. 221; Grousset, 1970, ss. 87-88).

57 *ZZTJ* Apa Kağan'ın İşbara Kağan'ı yenmesinin ardından doğuda Ötügen'e kadar ulaştığını, batıda Altay Dağları'nı aşarak Kuça'yı (Qüci 龜茲), *Tegrekleri, Kumul'u (Yiwu 伊吾, Hami) ve "Batı Bölgelerinin bütün yabancılarını" kendisine bağladığını belirtmiş, onun devletinin *Batı Göktürkler* (*Xi Tujue* 西突厥) adını aldığını yazmıştır. Bu kayıt, Batı Göktürk Kağanlığı'nın temellerinin Tardu Kağan tarafından değil, Apa Kağan tarafından atıldığını en kesin göstergesidir (*ZZTJ* 176.5482). Apa Kağan tarafından kurulan kağanlığın kapsadığı coğrafi alanın tanımı *ZZTJ*'den daha önce *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Batı Göktürk Bölgeleri*'nde, *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında ve *CFYG*'de de verilmiştir (*BS* 99.3299-3300; *CFYG* 958.11278a; *JTS* 194B.5179; *SS* 84.1876; *TD* 199.5452).

58 Göktürklerdeki *Küçük Kağan* unvanı hakkında bkz. Erkoç, 2008, ss. 99-101.

59 Apa Kağan'ın Tanrı Dağları'nın kuzeyinde İli Vadisi'ne yerleştiğine ilişkin bilgi, bir tek *TD*'deki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında yer almaktadır. Bu kaynağa göre Batı Göktürklerin merkezi İli Vadisi'nde bulunurken Batı Göktürklerin güney başkenti (*nanting* 南庭) Agni'nin (Yanqi 焉耆, Karaşar) kuzeybatısında yedi günlük bir uzaklıkta bulunmaktadır. Buradan kuzey yönünde sekiz gün boyunca gidildiğinde ise Batı Göktürklerin kuzey merkezine (*beiting* 北庭) ulaşılır (*TD* 199.5452). Batı Göktürk Kağanlığı'nın bu idarî bölünüşü *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölgeleri*'nin Batı Göktürk kısımlarında Apa Kağan'a değinilmeden tasvir edilmiştir (*JTS* 194B.5179; *XTS* 215B.6055). *CFYG*'de ise bu konuda yalnızca Agni'den yedi günlük bir uzaklıkta Batı Göktürklerin güney merkezinin olduğu bilgisine yer verilmiştir (*CFYG* 958.11278a). Sonraki Batı Göktürk hükümdarı Çuru Kağan'ın döneminde de merkezin dışındaki güney ve kuzey bölgelerinin birer *Küçük Kağan* aracılığıyla yönetilmesi sistemine devam edilmiştir (*BS* 99.3300; *SS* 84.1876; *TD* 199.5453). Turfan'daki Astana mezarlarında bulunan Çince belgelerden bir tanesinde ise Apa Kağan'ın yönetimi altında bir "güney evindeki kağan" bulunduğu kaydedilmiştir ki Osawa'ya göre bu bilgi, *TD*'deki güney-kuzey idarî bölünmesini teyit etmektedir (Osawa, 2002, s. 83; Osawa, 2005, s. 567-568).

Işbara Kağan Çin sınırlarına yerleşmiş, elindekilerini ve hayatını tamamen kaybetmemek için Sui sarayına yeniden elçi göndermiştir. Bu sırada kağanın eşi Prenses Qianjin de imparatora mektup yazarak kendi soyadı *Yuwen*'ı 宇文 değiştirip Sui Hanedanı'nın soyadı olan *Yang*'ı 楊 benimsemek istediğini iletmış ve imparatorun kendisini kızı olarak kabul etmesini rica etmiş, imparator da bu istekleri kabul etmiştir. Nitekim 584 yılında Işbara Kağan ve Sui Wendi mektuplaşmışlardır; sonunda Zhangsun Sheng'in da teşvikleri ve ısrarlarıyla Işbara Kağan, kendisini Sui Hanedanı'nın vassalı (*chen* 臣) ilan etmek zorunda kalmıştır. Tardu Kağan ve doğudaki Kitanlar tarafından tehdit edilen, ancak Çin'den askerî destek almayı başaran Işbara Kağan, 585 yılında karşı saldırıya geçerek Apa Kağan'ı bozguna uğratmıştır.⁶⁰ Işbara Kağan ayrıca kendisine karşı başkaldırmış olan *Tegreklerin Aba 阿拔 boyunun isyanını da bastırmış ve 587 yılında ölmüştür (*BS* 99.3293-3295; *CFYG* 974.11440b, 995.11684b; *SS* 1.25, 51.1332, 84.1868-1870; *TD* 197.5405; *XTS* 215B.6056; *ZZTJ* 175.5465, 176.5475-5477, 5482-5483, 5489).

Işbara Kağan ölmeden önce kendi oğlu Yongyulü'nün 雍虞閭⁶¹ çekingen birisi olması sebebiyle, kendisinden sonra tahta o sırada *Yabgu* unvanını taşıyan Chuluohou'nun⁶² oturmasını vasiyet etmiştir. Kağan öldüğü zaman da vasiyetin yerine getirilmesi için Yongyulü amcası Chuluohou'ya haberci göndermiş ve onu tahta oturmaya davet etmiştir. Chuluohou ise son birkaç nesildir Göktürklerin eski babadan-oğula veraset sistemine uyulmadığını, Işbara Kağan'ın oğlu varken kendisinin tahta çıkmasının geleneklere uymayacağını söylemiş ve Yongyulü'nün tahta geçmesini rica ederek ona bağlılığını bildireceğini açıklamıştır. Ancak Yongyulü amcasının bu ricasını kabul etmemiş ve babasının vasiyetini uygulamak konusunda ısrarcı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Chuluohou tahta oturarak *Bağa Kağan* (*Mohe Kehan* 莫賀可汗)⁶³ unvanını almış, Yongyulü de amcası tarafından *Yabgu* olarak atanmıştır. Bağa Kağan kendisinden önceki Işbara Kağan'ın Sui-yanlısı siyasetini sürdürmüş ve bunun karşılığında Sui Hanedanı tarafından resmen tanınmıştır. Sui Hanedanı'ndan aldığı destekle Bağa Kağan bu sefer Apa Kağan'a saldırmış ve onu yenerek esir almıştır. Zaferinin ardından Bağa Kağan, Çin imparatoruna başvurarak Apa Kağan'ın öldürülmesi için kendisine izin verilmesini rica etmiştir. İmparatorun sarayda devlet adamlarıyla yaptığı bir toplantıda bu mesele görüşülmüş ve Zhangsun Sheng toplantıda Apa Kağan'ın öldürülmesine karşı çıkmış, Göktürklerin kendi aralarında bölündüklerini ve yeniden birleşmelerinin sağlanmaması gerektiğini belirtmiştir. Zhangsun Sheng'in görüşü imparator tarafından benimsenmiş ve Apa Kağan'ın hayatı bağışlanmıştır; ancak kaynaklarda bu tarihten sonra Apa Kağan'a ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁶⁴ Bağa

60 *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Işbara Kağan, Apa Kağan'ı yenerek onu esir almıştır (*SS* 84.1869). Ancak Chavannes'ın ve Liu'nun da belirttiği gibi, Apa Kağan'ın daha sonra Chuluohou tarafından da esir alınması bilgisi kaynaklarda yer aldığı için, Işbara Kağan'ın Apa Kağan'ı esir alıp almadığı kesin değildir (Chavannes, 1903, s. 48; Liu, 1958-II, s. 527).

61 Pulleyblank, bu adın EOC okunuşunu *ʃuawŋ-ŋuá-liə* olarak, GOÇ okunuşunu da *ʃyŋŋ-myá-liə* ve *ʃyŋŋ-myáhyə* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 204, 376, 382). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *ʃjowŋŋ-ŋgju-liə* olarak vermiştir (Baxter, 2000, ss. 87, 165, 168).

62 Chuluohou'nun 581-582 yılları dolaylarında *Töli Şad* unvanını taşıdığı görülmektedir (*SS* 51.1330; *ZZTJ* 175.5451). Bu unvandan sonra Chuluohou'nun *Yabgu* unvanını ne zaman almış olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. *CFYG*'de ise Chuluohou'nun unvanı *Yabgu Kağan* (*Yehu Kehan* 葉護可汗) şeklinde yazılmıştır (*CFYG* 967.11371a).

63 Pulleyblank'e göre *Mohe*'nin 莫賀 EOC okunuşunu *mak-ɣaʰ*, GOÇ okunuşunu ise *mak-xʰa*' biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 123, 218). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *mak-haH* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 48, 94).

64 Apa Kağan'ın öldürülmesi gerektiğini öne süren kişi, *SS*'daki *Zhangsun Sheng Biyografisi*'ne ve *ZZTJ*'e göre Zhangsun Sheng'dir (*SS* 51.1332; *ZZTJ* 176.5489). Ancak *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri*'nde bu önerinin Gao Jiong 高穎 adındaki başka bir devlet adamı tarafından sunulduğu yazılmıştır. *SS*'ya ve *BS*'ya göre Gao Jiong, bu öneriyi

Kağan da tahtta uzun bir süre oturamamış ve ertesi yıl 588'de batıda kimliği belirtilmemiş bir düşman devletle savaşırken öldürülmüştür. Onun yerine bu sefer Yongyulu tahta çıkmış ve *Turan Kağan (*Dulan Kehan* 都藍可汗)⁶⁵ unvanını almıştır (*BS* 99.3295; *CFYG* 967.11370b-11371b; *SS* 51.1332, 84.1870-1871; *TD* 197.5405-5406; *ZZTJ* 176.5489, 5498).

Sui Hanedanı'nın 589 yılında bütün Çin'i birleştirmesinin ardından bazı Sui muhalifi Çinliler, kuzeye Göktürk ülkesine kaçmışlardır. Bunların ve Prenses Qianjin'in teşvikleriyle *Turan Kağan 593 yılında sefaflerinin Sui-yanlısı siyasetini terk etmiş, haraç göndermeyi kesmiş ve Çin'e akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bunun üzerine Sui Wendi istihbarat toplaması için yine Zhangsun Sheng'ı elçi olarak Göktürk ülkesine göndermiştir. Zhangsun Sheng oraya vardığı zaman Sui muhalifi Çinlilerin ve Göktürklerin yanındaki bazı Soğdu (Hu 胡) memurların Sui Hanedanı aleyhine faaliyetlerde bulduklarını görmüş, Çin'e döndüğünde topladığı bilgileri imparatora sunmuştur. Elçi olarak yeniden Göktürk ülkesine giden Zhangsun Sheng, bu sefer Sui muhaliflerinin *Turan Kağan tarafından hapsedtirilmelerini sağlamıştır. Bu sırada Göktürk ülkesinin kuzeyinde *Töli Kağan* (*Tuli Kehan* 突利可汗) unvanıyla hüküm sürmekte olan **Jâmkan*⁶⁶, Çin'e elçi göndererek Çinli bir prensesle evlenmek istediğini bildirmiştir. Çinliler *Töli Kağan*'a bu teklifinin kabul edilebilmesi için Prenses Qianjin'i öldürmesi gerektiği yolunda bir cevap göndermişlerdir. Bunun üzerine *Töli Kağan*, prensesin üzerine iftira atarak onun *Turan Kağan tarafından öldürülmesini sağlamıştır. Yeni bir Çinli prensesle evlenmek isteyen *Turan Kağan, Çin'e elçi yollayarak evlilik teklifinde bulunmuştur. Bu teklif Çin sarayında devlet adamları tarafından tartışılırken Zhangsun Sheng çıkararak, güvenilmez bir kişi olan

yalnızca Sui Hanedanı'nın hoşgörüsünün gösterilmesi için sunmuştur ve Zhangsun Sheng'in düşündüğü gibi Göktürklerin birleşmesinin engellenmesi gibi bir düşünceyi ortaya sürmemiştir. Ancak Gao Jiong'un *TD*'deki metinde gördüğümüz önerisi, *SS*'daki *Zhangsun Sheng Biyografisi*'ne ve *ZZTJ*'e göre Zhangsun Sheng tarafından sunulmuş olan öneriyle paraleldir (*BS* 99.3295; *SS* 84.1871; *TD* 197.5406; *ZZTJ* 176.5498). Ancak kendisi Çin kaynaklarında genellikle yalnızca *Dulan Kehan* olarak geçmektedir. Pulleyblank'e göre *Xiejiashi*'nin *頡伽施* EOÇ okunuşları, GOÇ okunuşu *xhijat-kja-ši* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 143, 282, 341). *Duona Dulan*'ın *多那都藍* EOÇ okunuşu Pulleyblank'e göre *ta-na^a tɔ-lam*, GOÇ okunuşu da *ta-na^a tuɔ-lam* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 81, 85, 221). Baxter ise Orta Çince *Xiejiashi*'nin okunuşunu *het-kæ-sye* (Baxter, 2000, ss. 58, 123, 150), *Dulan*'ın okunuşunu da *tu-lam* olarak (Baxter, 2000, ss. 29, 77) vermiş, *duo* karakterinin okunuşunu *ta* şeklinde sunarken (Baxter, 2000, s. 30) *na* karakterinin okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, s. 95). de la Vaissière, unvanı Çin kaynaklarında *Dulan Kehan* olarak yazılan kişinin, Theophylaktos Simokattēs'in eserinde aktarılan ve 595 yılında Batı Göktürk kağanı tarafından Bizans imparatoru Mauricius'a gönderilen mektupta bahsedilen *Touroum* Touroum olduğunu ortaya koymuştur. Moravcsik de *Touroum*'un aslının Türkçe *Turum olduğunu belirtmiştir (de la Vaissière, 2011, s. 234; Mangaltepe, 2009, s. 156; Moravcsik, 1983-II, s. 328). Gumilëv, Theophylaktos Simokattēs'in eserindeki *Touroum*'un Çin kaynaklarındaki *Daluobian*'i 大羅便 karşıladığını iddia etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 81). Gömeç ise Çin kaynaklarındaki *Duona Dulan*'ın Türkçe *Tonga Turan*'ı karşıladığını düşünmüştür (Gömeç, 2011, s. 72). de la Vaissière'e göre de Theophylaktos Simokattēs'te *Touroum* olarak geçen ve Çin kaynaklarında *Dulan* şeklinde yazılan unvanın aslı *Turan*'dır. de la Vaissière bu konuda *Dulan*'ın Orta Çince okunuşlarını kendisine dayanak olarak almıştır (de la Vaissière, 2015, s. 453). Nitekim yukarıda da gördüğümüz üzere bu unvanın Orta Çince okunuşları, gerçekten de *Turan* okunuşunu yansıtmaktadır.

65 Bu hükümdarın unvanı *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de *Xiejiashi Duona Dulan Kehan* 頡伽施多那都藍可汗, *CFYG*'de de *Xiejiashi Duoduna Dulan Kehan* 頡伽施多多那都藍可汗 olarak yazılmıştır (*BS* 99.3295; *CFYG* 967.11371a; *SS* 84.1871; *TD* 197.5406; *ZZTJ* 176.5498). Ancak kendisi Çin kaynaklarında genellikle yalnızca *Dulan Kehan* olarak geçmektedir. Pulleyblank'e göre *Xiejiashi*'nin *頡伽施* EOÇ okunuşları, GOÇ okunuşu *xhijat-kja-ši* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 143, 282, 341). *Duona Dulan*'ın *多那都藍* EOÇ okunuşu Pulleyblank'e göre *ta-na^a tɔ-lam*, GOÇ okunuşu da *ta-na^a tuɔ-lam* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 81, 85, 221). Baxter ise Orta Çince *Xiejiashi*'nin okunuşunu *het-kæ-sye* (Baxter, 2000, ss. 58, 123, 150), *Dulan*'ın okunuşunu da *tu-lam* olarak (Baxter, 2000, ss. 29, 77) vermiş, *duo* karakterinin okunuşunu *ta* şeklinde sunarken (Baxter, 2000, s. 30) *na* karakterinin okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, s. 95). de la Vaissière, unvanı Çin kaynaklarında *Dulan Kehan* olarak yazılan kişinin, Theophylaktos Simokattēs'in eserinde aktarılan ve 595 yılında Batı Göktürk kağanı tarafından Bizans imparatoru Mauricius'a gönderilen mektupta bahsedilen *Touroum* Touroum olduğunu ortaya koymuştur. Moravcsik de *Touroum*'un aslının Türkçe *Turum olduğunu belirtmiştir (de la Vaissière, 2011, s. 234; Mangaltepe, 2009, s. 156; Moravcsik, 1983-II, s. 328). Gumilëv, Theophylaktos Simokattēs'in eserindeki *Touroum*'un Çin kaynaklarındaki *Daluobian*'i 大羅便 karşıladığını iddia etmiştir (Gumilëv, 2002, s. 81). Gömeç ise Çin kaynaklarındaki *Duona Dulan*'ın Türkçe *Tonga Turan*'ı karşıladığını düşünmüştür (Gömeç, 2011, s. 72). de la Vaissière'e göre de Theophylaktos Simokattēs'te *Touroum* olarak geçen ve Çin kaynaklarında *Dulan* şeklinde yazılan unvanın aslı *Turan*'dır. de la Vaissière bu konuda *Dulan*'ın Orta Çince okunuşlarını kendisine dayanak olarak almıştır (de la Vaissière, 2015, s. 453). Nitekim yukarıda da gördüğümüz üzere bu unvanın Orta Çince okunuşları, gerçekten de *Turan* okunuşunu yansıtmaktadır.

66 de la Vaissière'e göre 595 yılında Batı Göktürk kağanı tarafından Bizans imparatoru Mauricius'a yazılan mektupta adı geçen *Touldikh* Τουλδικ, Çin kaynaklarında *Tuli Kehan* (*Töli Kağan*) olarak anılan *Jâmkan'dır (de la Vaissière, 2011, ss. 234-235). Haussig *Touldikh*'in asıl şeklinin *Töl-yğ* olması gerektiğini ileri sürmüştür. Moravcsik ise *Touldikh*'in aslının Türkçe *Tuldik* ya da *Tuldik* olabileceğini belirtmiştir (Moravcsik, 1983-II, s. 318). Gömeç de *Tu-lu* olarak aldığı bu unvanın Eski Türkçe *Tuğlu*'yu ya da *Törü*'yu karşıladığını düşünmüştür (Gömeç, 2011, ss. 72, 74). Pulleyblank'e göre *Tuli*'nin *突利* EOÇ okunuşu *dwət-li^h* GOÇ ise *thūt-liⁱ* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 188, 311). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *thwor^a-lijH* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 80, 137).

*Turan Kağan ile Tardu Kağan arasında anlaşmazlık olduğunu söylemiştir. Ardından Zhangsun Sheng, *Turan Kağan'ın Sui Hanedanı tarafından desteklenerek bir prensesle evlenmesiyle Tardu Kağan'ın ve Töli Kağan'ın üzerinde üstünlük sağlayarak daha da güçleneceğini belirtmiştir. Böyle bir durumda *Turan Kağan, Tardu Kağan'la güçlerini birleştirerek rahatça Töli Kağan'a saldırbilecektir. Zhangsun Sheng'in önerisine göre asıl desteklenmesi gereken kişi, Sui-yanlısı olup daha az askere sahip olan Töli Kağan'dır ve onun daha güneye inmesinin sağlanarak *Turan Kağan'a karşı tampon bir bölge olarak kullanılması daha uygundur. Sui Wendi toplantının sonunda Zhangsun Sheng'in bu önerisini kabul etmiştir. Töli Kağan 597 yılında ise bizzat Çin başkentine gelerek evlilik teklifinde bulunmuş, bu teklif *Turan Kağan'ı ortadan kaldırmak isteyen imparator tarafından kabul edilmiş, Töli Kağan Çinli bir prenses olan Prenses Anyi'yle (Anyi Gongzhu 安義公主) evlendirilmiştir. Zhangsun Sheng da Töli Kağan'a oturduğu kuzey bölgesinden güneye inerek Ötüken'e (Dujin 度斤)⁶⁷ yerleşmesini tavsiye etmiştir. Ancak bu hareket *Turan Kağan'ı kızdırmış ve Töli Kağan'dan daha yüksek bir konumda bulunarak *Uluğ Kağan* olduğunu açıklayan *Turan Kağan yine Sui-karşıtı bir siyaset benimsemiş, Çin sarayına hediye göndermeyi kesmiş ve Çin'e akınlar düzenlemeye başlamıştır. Töli Kağan ise gizlice gönderdiği haberciler aracılığıyla *Turan Kağan'ın akın düzenleyeceği noktaları önceden Sui yönetimine bildirmiştir. Töli Kağan'ın ihanetini öğrenen *Turan Kağan da 599 yılında Tardu Kağan'la olan anlaşmazlığına bir son vermiş, onunla güçlerini birleştirmiş ve Çin Seddi'nin kuzeyinde Töli Kağan'a beklenmedik bir saldırı düzenlemiştir. *Turan Kağan bu sırada Töli Kağan'ın bütün kardeşlerini, oğullarını ve yeğenlerini öldürmüştür. Ailesini ve halkının büyük çoğunluğunu kaybeden Töli Kağan da canını zor kurtararak Zhangsun Sheng'la birlikte Çin başkenti Chang'an'a 長安 kaçmış ve Sui Hanedanı'na sığınmıştır (BS 99.3296-3297; CFYG 978.11494b; SS 51.1332-1334, 67.1578, 84.1871-1872; TD 197.5406; ZJTJ 178.5542, 5558, 5563).

Töli Kağan Çin'e kaçtıktan sonra aynı yıl Sui-karşıtı Göktürkler ile Sui birlikleri arasında bazı sınır çarpışmaları olmuş ve Göktürkler püskürtülmüşlerdir. Ancak Göktürklerin toparlanmaları kısa sürmüş ve Tardu Kağan Çin'e yeniden saldırmıştır. Büyük bir orduyla Çin'e giren Tardu Kağan, bu sefer Sui Hanedanı'nın ünlü generali Yang Su 楊素 ile karşılaşmış ve yapılan çarpışmada Tardu Kağan büyük bir yenilgiye uğrayarak kaçmak zorunda kalmıştır. Bu zaferin üzerine Çinliler Töli Kağan'ı *Qimin Kağan* (*Qimin Kehan* 启民可汗)⁶⁸ unvanıyla Göktürk hükümdarı ilan etmişler, onu

67 Bu yer adı, Zhangsun Sheng'in SS'daki biyografisi'nde, SS'daki, BS'daki, TD'deki ve CFYG'deki *Göktürk Bölümleri*'nde ve ZJTJ'de *Dujin* 度斤 şeklinde yazılmıştır (BS 99.3296; CFYG 978.11494b; SS 51.1333, 84.1872; TD 197.5406; ZJTJ 178.5558). de la Vaissière'e göre *Dujin*, Ötüken'in doğusunda olup yeri henüz tam olarak tespit edilememiş bir dağdır (de la Vaissière, 2015, s. 454).

68 Çin kaynaklarında bu hükümdarın unvanı genellikle daha kısa olarak *Qimin Kehan* şeklinde yazılmıştır. SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde, CFYG'de ve ZJTJ'de bu unvanın tam şeklinin *Yilizhendou Qimin Kehan* 意利珍豆啟民可汗 olduğu ve bunun Çince "Bilge, Güvenilir (*zhi jian* 智健)" anlamına geldiği belirtilmiştir (CFYG 967.11371a; SS 84.1872; ZJTJ 178.5563). CFYG'de bu unvan ayrıca bir yerde *Yilimidou Qimin Kehan* 意利彌豆啟民可汗 (CFYG 974.11440b), bir yerde de *Yilizhenchen Qimin Kehan* 意利珍臣啟民可汗 (CFYG 978.11494b) olarak yazılmıştır. BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*'nde de aynı bilgi tekrarlanmış, ancak *Qimin* unvanı *Qiren* 啟人 şeklinde yazılmıştır. Zhangsun Sheng'in SS'daki biyografisinde kağanın unvanı *Yilizhendou Qiren Kehan* olarak yazılmış, ancak unvanın anlamı aktarılmamıştır. SS'daki *Wendi Saltanatı Yılığ*'i da *Qimin*'i *Qiren* olarak vermiştir (BS 99.3297; SS 2.44, 51.1334; TD 197.5406). Bunun sebebi, bu kaynakların derlendiği Tang Hanedanı döneminde (618-907) imparator Tang Taizong'un 唐太宗 (626-649 yılları arasında imparator) adı *Li Shimin*'in李世民的 kullanımının tabu olması yüzünden *min* 民 karakterinin *ren* 人 karakteriyle değiştirilmesi olmasıdır (Tavaşıl, 1995, ss. 56, 100). Pulleyblank, *Yilizhendou Qimin* unvanını oluşturan karakterlerin EOÇ okunuşlarını *ʔi^h-ʔi^h-li^h-trin-dəw^h k'ej'-mjin*, GOÇ okunuşlarını da *ʔi^h-li^h-trin-thəw^h k'jiaj'-mjjin* şeklinde vermiştir (Pulleybank, 1991, ss. 81, 188, 216, 247, 368, 401). Baxter'a göre ise bu unvanın Orta Çince okunuşu *ʔiH-lijH-trin-diwH khejX-mjin* biçimindedir (Baxter, 2000, ss. 29, 80, 92, 107, 162, 177).

sınırdaki bir kaleye yerleştirmişler, Çinli eşi Prenses Anyi öldüğünde de onu yine bir Çinli prenses olan Prenses Yicheng'la (Yicheng Gongzhu 義成公主) evlendirmişlerdir. Sui ordusu da *Turan Kağan'la savaşmak için hazırlık yaptığı sırada 599 yılının sonlarında ya da 600 yılının başlarında *Turan Kağan kendi adamları tarafından öldürülmüştür. Bu önemli gelişmenin ardından Tardu Kağan kendisini *Bilge Kağan (Bujia Kehan 步迦可汗)*⁶⁹ unvanıyla bütün Göktürklerin hükümdarı ilan etmiştir. Ancak Göktürk Kağanlığı'ndaki kargaşa sona ermemiş ve bu fırsattan yararlanmak isteyen Çinliler, Qimin Kağan'ı kuzeye göndererek Göktürk boylarının bir kısmının Sui-yanlısı bu kağanın etrafında toplanmalarını sağlamışlardır. Aynı yıl içerisinde Bilge Kağan, Qimin Kağan'a saldırmak istemişse de Sui Hanedanı'nın Qimin Kağan'a sağladığı askerî destek yüzünden bu saldırı gerçekleşmemiştir; ertesi yıl da Yang Su'ya ve Zhangsun Sheng'a Qimin Kağan'ın kuzeye götürülerek Bilge Kağan'la savaşırılması emredilmiştir. Bir sonraki yılda yani 602'de bir Göktürk *Silig İrkin (Sili Sijin 思力俟斤)⁷⁰, Qimin Kağan'a saldırarak onu büyük bir maddî zarara uğratmış ve halkının bir kısmını esir almıştır. Ancak Sui ordusunun müdahalesi sonucu Qimin Kağan yitirdiklerini geri alabilmiştir. Bilge Kağan'ın ülkesinde 603 yılında ise büyük karışıklıklar çıkmış, ona bağlı *Tegrek boyları ayaklanma çıkarmış ve isyanı bastıramayan Bilge Kağan kaçarak Tuyuhun Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Bilge Kağan'ın halkını teslim alan Qimin Kağan ise böylece Göktürk Kağanlığı'nın doğudaki yarısının tek hükümdarı hâline gelmiştir (BS 99.3297-3298; CFYG 967.11371a, 978.11494b-11495a, 984.11562a-11562b, 995.11685a; SS 2.44, 48.1285-1286, 51.1334-1335, 53.1355-1356, 84.1872-1874; TD 197.5406; ZTTJ 178.5563, 5568, 5572, 5600).⁷¹

4. Apa Kağan'ın Soyundan Gelen Batı Göktürk Hükümdarlarının Faaliyetleri

Çin kaynaklarında Batı Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşunu anlatan kayıtların hepsi, bu kağanlığın Daluobian yani Apa Kağan tarafından kurulduğu konusunda hemfikirdir. Bu kaynaklara göre Batı Göktürk Kağanlığı'nın kökeni, İşbara Kağan ile Apa Kağan arasında cereyan eden iç savaşa dayanmaktadır ve bu kaynakların büyük çoğunluğu, kağanlığın temellerinin Tardu Kağan'a dayandığını kabul etmemektedir. Elimizdeki kayıtlara göre Apa Kağan 587 yılında Bağa Kağan tarafından yenilgiye uğratılıp esir alındıktan sonra, devlet adamları Yangsu Tigin'in (Yangsu Teqin 鞅素特

69 Pulleyblank, *Bujia*'nın 步迦 EOÇ okunuşunu *bu^h-kia*, GOÇ okunuşunu da *phuō^h-kia* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 43, 143). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunu *buH-kæ* olarak vermiştir (Baxter, 2000, ss. 10, 58).

70 CFYG'de bu kişinin unvanı *Awu Sili Sijin* 阿勿思力俟斤 şeklinde yazılmıştır (CFYG 984.11562b). Pulleyblank'e göre *Sili*'nin 思力 EOÇ okunuşu *si-lik* ve *si-lik*, GOÇ okunuşu ise *sz-liäk* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 189, 291). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *si-lik* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 80, 127). Çin kaynaklarında geçen Göktürk unvanı *Sili* ile Göktürk yazıtlarından bilinen *Silig* unvanının özdeşleştirilmesi Bombaci tarafından yapılmış, ancak bunun kesin olmadığı da belirtilmiştir (Bombaci, 1970, s. 7). *Silig İrkin'in hangi kağana bağlı olduğu kaynaklarda belirtilmemişse de kendisi büyük olasılıkla Bilge Kağan'a bağlı bir Göktürk beyidir.

71 de la Vaissière, Qimin Kağan'ın aslında Çin kuklası bir hükümdardan ibaret olup yalnızca Çin sınırındaki bir tampon bölgeyi yönettiğini, Ötüken bölgesini ise hâkimiyeti altına alamadığını belirtmiştir (de la Vaissière, 2015, ss. 455, 457).

勤)⁷² oğlunu *Niri Kağan* (*Nili Kehan* 泥利可汗)⁷³ unvanıyla tahta oturtmuşlardır.⁷⁴ Hükümdarlığı sırasındaki faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmayan⁷⁵ *Niri Kağan* öldüğü zaman ise onun oğlu *Daman* 達漫⁷⁶ tahta geçerek *Çuri Kağan* (*Chuluo Kehan* 處羅可汗)⁷⁷ unvanını almıştır (*BS* 99.3299-

72 Pulleyblank'e göre *Yangsü*'nun 鞅素 EOC okunuşu *ʃianj'-soʃ*, GOÇ okunuşu ise *ʃianj'-suð* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 295, 360). Baxter da *Yangsü*'nun Orta Çince okunuşunu *ʃjang*-suH* biçiminde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 129, 158).

73 Çin kaynaklarında geçen *Nili Kehan* unvanının, Mongolküre Yazıtı'nda 6. ve 19. satırlarda geçen *nry x'γ'n* unvanı olduğu Ösawa tarafından tespit edilmiştir. Bu hükümdarın unvanının tamamı Mongolküre Yazıtı'nın 6. satırında *βγγ ... p'γ nry x'γ'n* (*Tanrı ... Pay Niri Kağan*) şeklinde geçmektedir (Ösawa, 2002, s. 80; Ösawa, 2005, ss. 561, 564). Pulleyblank, *Nili*'nin 泥利 EOC okunuşunu *nej'-li^b*, GOÇ okunuşunu da *naj'-li'* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 188, 224). Baxter ise *Nili*'nin Orta Çince okunuşunu *nej-lijH* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 80, 96). Türkçede birkaç istisna dışında "n" harfiyle başlayan kelime pek bulunmadığı için, *Niri* kelimesinin Türkçe olmadığı düşünülebilir. Ancak Soğdçada ve Sanskritte de bu kelime yer almamaktadır (Gharib, 1995, ss. 242-243, 252; Kaya, 2006, ss. 168-170). *p'γ-* (*pây-*) kelimesi Soğdçada "korumak" anlamına gelen bir fiil köküdür; ancak bu kelimenin "gözetici" anlamına gelen isim hâli *p'γ'k* (*pâyê, pâyik*) şeklindedir (Gharib, 1995, s. 262). *Niri Kağan*'ın unvanında geçen kelimesinin bu Soğdça kelimeyle mi ilgili olduğu, yoksa Türkçe bir kelimenin ("zengin" anlamındaki *Bay?*) Soğdça yazılışı mı olduğu kesin değildir.

74 Mongolküre Yazıtı'nın 7. satırında da *Niri Kağan*'ın *mz'γx x'γ'n* ("Büyük Kağan", *Uluğ Kağan*) olduğu yazılmıştır (Ösawa, 2002, s. 80; Ösawa, 2005, s. 561). de la Vaissière'e göre bu yazıtta 6.-7. satırlarda *Niri Kağan*'ın Tavşan Yılı'nda yani 595'te tahta oturduğu yazmaktadır; ancak de la Vaissière, bu hükümdarın saltanat yıllarını 588-604 yılları arası olarak vermiştir (de la Vaissière, 2015, s. 453). Ösawa'nın Mongolküre Yazıtı üzerine yaptığı çalışmada ise yazıtta *Niri Kağan*'ın tahta çıktığı olduğu yılın, yıpranmadan ötürü okunamaz durumda olduğu görülmektedir (Ösawa, 2002, s. 80; Ösawa, 2005, s. 561).

75 Daha önce Taşağıl'ın da belirttiği gibi, Çin kaynaklarında *Niri Kağan*'ın faaliyetleri hakkındaki tek bilgi, 593 yılı dolaylarında *Sui*-karşısı *Prines* Qianjin'in onunla iletişime geçmiş olmasına ilişkindir (*BS* 99.3296; *CFYG* 978.11494b; *SS* 84.1872; Taşağıl, 2002, ss. 88-89; *TD* 197.5406). de la Vaissière'e göre de 595 yılında Bizans imparatoru *Mauricius*'a mektup yazan ancak kendi unvanını vermeyen Göktürk kağanı, *Batı Göktürk hükümdarı Niri Kağan*'dır (de la Vaissière, 2011, ss. 234-235). de la Vaissière ayrıca *Niri Kağan*'ın hükümdar olduktan sonra *Tardu Kağan*'ı doğuya sürgüne göndermiş olabileceğini düşünmüştür. Ona göre *Tardu Kağan*, sürgüne gittiğinde **Turan Kağan*'ın ölümünden sonra doğudaki *Büyük Kağanlık* mevkiisini ele geçirmek için harekete geçmiş olabilir (de la Vaissière, 2011, s. 236; de la Vaissière, 2015, s. 453-454).

76 Pulleyblank, *Daman*'ın 達漫 EOC okunuşu *dat-man^b*, GOÇ okunuşu da *tʃiat-muan'* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 295, 207). Baxter da *Daman*'ın Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *dat-manH* olarak yapmıştır (Baxter, 2000, ss. 23, 88). Bu okunuşlar, **Tarman* şeklinde bir Türkçe kelimenin okunuşunu yansıtmaktadır.

77 *Çuri Kağan*'ın unvanının tam şekli *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Batı Göktürk Bölümleri*'nde, *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nin *Batı Göktürk* kısmında ve *CFYG*'de *Nijue Chuluo Kehan* 泥榑處羅可汗 şeklinde verilmiştir (*BS* 99.3300; *CFYG* 967.11371b; *SS* 84.1871b; *TD* 199.5453; *XTS* 215B.6056). *SS*'daki ve *BS*'daki *Yangdi Saltanat Yıllıkları* ile *CFYG*'de bir yerde ise bu hükümdarın unvanı *Chuluo Duoli Kehan* 處羅多利可汗 olarak yazılmıştır (*BS* 2.456; *CFYG* 999.11718a; *SS* 3.76). Pulleyblank, *Chuluo*'nun 處羅 EOC okunuşunu *tc'hiə^b-la*, GOÇ okunuşunu da *tʃ'hiə^b-la* ve *tʃ'γiə^b-la* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 60, 203). Baxter ise *Chuluo*'nun Orta Çince okunuşunu *tsyhoH-la* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 19, 86). Ösawa, Mongolküre Yazıtı'nda 21. satırda geçen *cwry x'γ'n* (*Çuri Kağan*) unvanının Çince metinlerdeki *Chuluo Kehan*'ı karşıladığını ortaya koymuştur (Ösawa, 2002, ss. 80, 82; Ösawa, 2005, ss. 561, 565). Soğdçada *cwry* (*çürü*), şeklinde bir kelime mevcut olmadığından (Gharib, 1995, s. 130) ve Sanskritte de benzer bir kelimeye rastlanılmadığından (Kaya, 2006, s. 120), bu kelimenin Türkçe bir unvan olduğu düşünülebilir. Sanskritte "sevimli, hoş, latif" anlamlarında kullanılan bir *çürü* sıfatı vardır (Kaya, 2006, s. 119) ve Göktürklerin bu sıfatı unvanlarında kullanmış oldukları düşünülebilir. Ancak Çin kaynaklarında *luo* 羅 karakterinin genellikle Türkçenin *-ru* değil, *-ra* ve *-na* sesleri için kullanılmış olması (örneğin *Kara* = *Heluo* 賀羅, *Keluo* 科羅, *Keluo* 珂羅; *Işbara* = *Şabolu* 沙鉢羅, *Şibolu* 始波羅; *Tojra* = *Tongluo* 同羅; *Umna* = *Anluo* 菴羅), *Chuluo*'nun 處羅 aslının *çürü* olmasını pek mümkün kılmamaktadır. Türkçe *Karluğ* adı da Çince kaynaklarda *Geluolu* 葛邏祿 ve *Geluolu* 歌邏祿 şeklinde yazılmıştır ki buradaki *luo* 邏 karakteri *luo* 羅 karakterine çok benzemektedir ve Türkçe *-r-* sesi için kullanılmıştır. Çince *luo* 羅 karakterinin Türkçe *-lu* ya da *-ru* sesi için kullanılmış olabileceğine ilişkin bir örnek, yukarıda da değindiğimiz gibi *Daluobian* 大羅便 adının aslının **Tolu* olması ihtimalidir, ancak bu ihtimal de henüz kesinlik kazanmış değildir. *Chuluo*'nun ve *cwry*'nin orijinal biçimi olabilecek bir başka Sanskrit kelime de *çaurah*'tır, ancak "hırsız, haydut" anlamlarına gelen bu kelimenin (Kaya, 2006, s. 121) Göktürkler tarafından bir unvanı olarak kullanılmış olması da mümkün değildir. Sanskritte "âşik, sevdalı, hovarda, hevesli; rakip, düşman, hasım" anlamlarına gelen *cārah* kelimesinin (Kaya, 2006, s. 128) de *Chuluo* ve *cwry*'nin aslı olabileceği ileri sürülebilir, ancak bu anlamlar Göktürk unvanlarında görülen sıfatlara (*Bilge*, *Böri* "kurt", **Buğan* "boğa", *İllig* "ülkenin sahibi", *Çutluğ* "kutlu, küt sahibi" gibi) benzemektedir. *Chuluo* ve *cwry*'nin aslını bulabilmek için, yukarıda incelediğimiz Hint-İran dillerinin dışında çeşitli

3300; *CFYG* 956.11252b, 967.11371b; *SS* 84.1876; *TD* 199.5452-5453; *XTS* 215B.6055-6056; *ZZTJ* 180.5622).⁷⁸ Çin kaynaklarında Niri Kağan'ın ölümünün ve yerine oğlu Çuri Kağan'ın geçişinin ne zaman olduğu kesin bir şekilde belirtilmemiştir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı, Bilge Kağan'ın (Tardu Kağan) nihai olarak yenilgiye uğratılarak Tuyuhunlara kaçmasından sonra Niri Kağan'ın da yenilgiye uğratıldığını ve öldüğünü yazmış, Niri Kağan'ın kimler tarafından yenilgiye uğratıldığını ise kaydetmemiştir. *SS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde ise 603 yılında Niri Kağan'la ona bağlı bir Yabğu'nun, ayaklanan *Tegrek boylarının saldırısına maruz kalarak yenilgiye uğratıldıkları aktarılmıştır. Bu kaynaklara göre Bilge Kağan da aynı sıralarda bozguna uğrayarak kaçmak zorunda kalmıştır. *TD*'deki *Göktürk Bölümü*'nde de aynı bilgi verilmiş, ancak olayların yaşandığı yıl belirtilmemiştir. *CFYG*'de yalnızca Niri Kağan'ın tahta geçişine, *Tegrek boyları karşısında yenilmesine, ölümüne ve Çuri Kağan'ın onun yerine geçişine değinilmiştir. *ZZTJ*'de ise Bilge Kağan'ın 603 yılında *Tegrek isyanı yüzünden yenilerek kaçmasına değinilmiş, ancak Niri Kağan'ın uğradığı bozgun dan söz edilmemiştir (*BS* 99.3298; *CFYG* 967.11371b, 995.11685a; *SS* 84.1874; *TD* 197.5406; *XTS* 215B.6056; *ZZTJ* 179.5600). İncelediğimiz bu kayıtlarla çelişen kayıtlar ise *SS*'daki ve *BS*'daki *Batı Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de bulunmaktadır. Buna göre Niri Kağan öldüğü zaman onun Çinli eşi Xiang Hanım (Xiang Shi 向氏), kağanın kardeşi Poshi Tigin'le (Poshi Teqin 婆實特勤)⁷⁹ evlenmiş ve eşiyle birlikte Kaihuang 開皇 saltanat devresinin (20 Şubat 581-7 Şubat 601) sonunda Sui sarayına ziyarette bulunmuştur (*BS* 99.3300; *SS* 84.1876; *ZZTJ* 180.5622).⁸⁰

Apa Kağan'dan sonra Batı Göktürk Kağanlığı'nda başa geçen Niri Kağan'ın babası Yangsu Tigin'in kimliği konusunda ise Çin kaynakları sessiz kalmıştır ve onun hanedanının hangi koluna üye olduğu kaydedilmemiştir. *SS*'daki ve *BS*'daki *Batı Göktürk Bölümleri*'nde Çinli devlet adamı Pei Ju'nün 裴矩 610 yılında imparatora sunduğu bir rapor kaydedilmiştir. Bu raporda Tardu Kağan'ın soyunun nesilden nesile Kağan unvanını alarak Göktürk Kağanlığı'nın batı bölgelerini (*ximian* 西面)

Türk lehçelerine de bakılabilir. Örneğin Kırgızçada “(prens soyundan) oğlan, delikanlı; (bahadırın) muharibi” anlamlarında kullanılan *Çoro* kelimesi vardır (Yudahin, 1945-I, s. 281). Aynı kelime Kazakçada *Şora* olarak mevcuttur ve “Feodal dönemde asilzade, soylu” anlamını taşımaktadır (Koç-Bayniyazov-Başkapan, 2003, s. 643). Türkiye Türkçesinde halk ağzlarında *çur* kelimesi “sarışın, açık sarı renkli” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007-I, s. 257). *Chuluo* ve *cwry*'nin bu kelimelerle bir ilgisi olabilir, ancak bu konuda kesin bir hükme varmak zordur. *Chuluo*'nun ayrıca Göktürlere ait *Chuluo*hou 處羅侯 şeklinde bir adda geçmesi ve bu adın aslının henüz belirlenememesi, bu meseleyi daha da karmaşıktır. Gömeç ise Çin kaynaklarında geçen *Chuluo*'nun ve *Chuluo*hou'nun aslının Türkçe *Çor Alp* olduğunu düşünmüştür (Gömeç, 2011, ss. 71, 80). Taşağıl da *Chuluo*'nun Türkçe aslına *Çora* olarak vermiştir (Taşağıl, 2013, s. 193).

78 Batı Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasını anlatan Çin kaynakları arasında yalnızca *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı, Apa Kağan'a ve Niri Kağan'a değinmeden anlatıya doğrudan Çuri Kağan'ın hükümdarlığından başlamıştır (*JTS* 194B.5179-5180).

79 Pulleyblank'e göre *Poshi*'nin 婆實 EOÇ okunuşu *ba-zit*, GOÇ okunuşu ise *phua-şhit* biçimindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 241, 283). Baxter da bu unvanın Orta Çince okunuşunu *ba-zyit* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 105, 123).

80 *SS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nin kayıtlarından yola çıkan Chavannes, Bilge Kağan'ın 603'te bozguna uğratılıp kaçtığını belirterek, Niri Kağan'ın ölümünün muhtemelen 603 ya da 604 yıllarında, ama daha yüksek ihtimalle 603'te olduğunu ileri sürmüştür. Ösawa ise bu görüşe karşı çıkarak, Xiang Hanım'ın ilk eşinin ölümünden sonra Sui başkentine yaptığı ziyaretle ilgili kaydı incelemiştir. Batı Göktürk merkeziyle Chang'an arasındaki mesafeyi ve Göktürklerin bir yıl içerisinde altı ay arayla iki ayrı cenaze töreni düzenlemelerini hesaba katan Ösawa, bu bilgilere dayanarak Niri Kağan'ın 599 yılı başlarında öldüğünü tespit etmiştir. Taşağıl da *TD*'deki metinde Niri Kağan'ın ve ona bağlı Yabğu'nun *Tegrekler tarafından bozguna uğratılmaları kaydında bir yanlışlık olduğunu belirtmiştir. Metindeki *Niri Kağan*'ın aslında Çuri Kağan olduğunu söyleyen Taşağıl, *Yabğu*'nun ise Tardu Kağan olması gerektiğini düşünmüştür (Chavannes, 1903, s. 51; Ösawa, 2002, ss. 82-83; Ösawa, 2005, ss. 565-567; Taşağıl, 1995, ss. 60, 101).

yönettiklerine değinilmiştir (BS 99.3301; SS 84.1878).⁸¹ 598 yılına tarihlendirilen ve Soğdça yazılmış olan Mongolküre Yazıtı'nda ise 6. satırda *Tanrı ... Pay Niri Kağan*'ın (*βγγ ... p'y nry x'y'n*) *Buқан Kağan'ın (*mwx'n x'y'n*) torunu (*npys'n*) olduğu açık bir şekilde yazılmıştır. Çin kaynaklarındaki *Nili Kehan*'ı bu yazıttaki *nry x'y'n* ile eşleştiren Ōsawa, Mongolküre Yazıtı'nda Niri Kağan'ın soyuyla ilgili verilen bilgiye dayanarak, Niri Kağan'ın babası Yangsu Tigin'in *Buқан Kağan'ın oğlu ve Apa Kağan'ın (Daluobian) kardeşi olduğunu tespit etmiştir. Bu görüşe göre *Buқан Kağan'ın oğlu Apa Kağan, Bağa Kağan'a karşı verdiği taht mücadelesini kaybedip esir düştüğü zaman kardeşi Yangsu Tigin'in oğlu, Batı Göktürkler tarafından *Niri Kağan* unvanıyla hükümdar yapılmıştır. Niri Kağan da Çurı Kağan da Göktürk hanedanının İstemi koluna değil, Tumen koluna üyelerdir (Ōsawa, 2002, ss. 80-82; Ōsawa, 2005, ss. 561-565). Böylece Çin kaynaklarında Batı Göktürk Kağanlığı'nın kökenlerini Tardu Kağan'a değil, Apa Kağan'a bağlayan kayıtlar (BS 99.3299-3300; CFYG 967.11371b; SS 84.1876; TD 199.5452-5453; XTS 215B.6055-6056; ZTTJ 180.5622) da bu yeni bulguyla desteklenmiş ve teyit edilmiştir.

Babası Niri Kağan'ın 599 yılındaki ölümünden sonra tahta oturan Çurı Kağan, devletini genellikle İli Vadisi'nden yönetmiş ve tıpkı Apa Kağan'ın yaptığı gibi devletin Tanrı Dağları'nın kuzeyiyle güneyinde kalan iki yakasına birer *Kiçik Kağan* atamıştır. Ancak Çurı Kağan'ın Batı Göktürk Kağanlığı'nı yönetmekte pek fazla başarı gösteremediği görülmektedir. *Turan Kağan'ın 599 sonrası-600 başlarında öldürülmesinin ardından doğuya ilerleyerek kendisini *Bilge Kağan* ilan eden Tardu Kağan'ın faaliyetleri yüzünden, Çurı Kağan'ın annesi ve amcası Chang'an'dan geri dönememişlerdir. Çurı Kağan'ın kötü yönetimi yüzünden 603-605 yıllarında *Tegrek boyları da ayaklanarak kağanı yenilgiye uğratmışlar ve Doğu Türkistan'da Batı Göktürk Kağanlığı'na bağlı şehir-devletlerini kendilerine bağlamışlardır. Bir yandan Bilge Kağan'ın ortadan kalkmasıyla güçlenen Doğu Göktürk hükümdarı Qimin Kağan'la da savaşmakta olan Çurı Kağan, zor durumda kalmış ve bu durumdan yararlanmak için 608 yılında Pei Ju'nün önerisiyle Çin'de bir plan yapılmıştır. Bu plan gereğince Çurı Kağan'ın annesi Xiang Hanım, ziyaret etmek için geldiği Chang'an'da alıkonulmuş ve Çurı Kağan da itaat etmemesi hâlinde annesinin öldürüleceği tehdidiyle Sui Hanedanı'nın vassalı olmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen zaman içerisinde Çurı Kağan'ın yeniden güçlendiği görülmektedir. 610 yılında imparator Sui Yangdi 隋煬帝 (Yang Guang 楊廣; 604-618 yılları arasında imparator) Çurı Kağan'a bir talebini ileterek onu yerine getirmesini istediği zaman kağan, kendi devlet adamlarının itirazları üzerine bu isteği kabul etmemiştir. O sıralarda da Tardu Kağan'ın oğlu Duluu'nun oğlu olan Shegui 射匱⁸² Çin'e bir elçi yollayarak evlilik teklifinde bulunmuştur. Daha önce

81 Muhtemelen bu bilgiye dayanan Chavannes, Yangsu Tigin'in Tardu Kağan'ın oğlu olması gerektiğini düşünmüş ve onun Tardu Kağan'ın Çin kaynaklarında *Duliu* 都六 adıyla geçen oğluyla aynı kişi olduğunu iddia etmiştir. Taşağıl ise Batı Göktürk hükümdarı Çurı Kağan'ın babası Niri Kağan'ın, Tardu Kağan'ın oğlu Duluu olduğunu ileri sürmüştür. Hazırladığı soy ağacında Niri Kağan'ı Göktürk hanedanının İstemi koluna bağlayan Taşağıl, Çurı Kağan'a ise soy ağacında yer vermemiştir; burada kitaptaki bir baskı hatasının varlığı da söz konusu olabilir (Chavannes, 1903, ss. 3, 13; Taşağıl, 1995, ss. 88, 185).

82 Pulleyblank, *Shegui*'nin 射匱 EOÇ okunuşunu *zia^h-gwi^h* şeklinde verirken GOÇ okunuşunu *şhia^h-kfiy^h* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, ss. 178, 279). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *zyæH-gwijH* biçiminde vermiştir (Baxter, 2000, ss. 75, 121). Gömeç'e göre *Shegui*'nin Türkçe aslı *İrkin* unvanı olabilir (Gömeç, 2011, s. 81). *TD*'deki *Batı Göktürk Bölümü*'nde ve *CFYG*'de *Shegui*'nin Çurı Kağan'ın küçük amcası (*shufu* 叔父) olduğu belirtilmiştir. *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nin Batı Göktürk kısımlarında ise *Shegui*'nin Tardu Kağan'ın torunu (*sun* 孫) olduğu yazılmıştır. *ZTTJ*'de bu iki bilgi de aktarılmıştır (*CFYG* 967.11371b; *JTS* 194B.5181; *TD* 199.5455; *XTS* 215B.6056; *ZTTJ* 187.5860). *CFYG*'de bir yerde açık bir şekilde *Shegui*'nin Duluu'nun oğlu ve Tardu Kağan'ın torunu olduğu yazılmıştır (*CFYG* 990.11633a). *JTS*'daki ve *XTS*'daki metinleri Fransızcaya çevirirken Chavannes, Çince *sun* kelimesini "petit fils (*JTS* çevirisinde *petit fils*, *XTS* çevirisinde *petit-fils*)" olarak tercüme etmiştir. Chavannes'in eserini Fransızcadan Türkçeye

Kağan unvanını taşıyarak batıda bir bölgeyi yöneten, ancak sonradan bu yetkisini kaybederek Çurı Kağan'a bağlanmak zorunda kalan Shegui'nin bu durumu Pei Ju tarafından öğrenilmiştir. İmparatora bir rapor sunan Pei Ju, Shegui'nin elçisine büyük saygı gösterilmesini ve Shegui'ye *Uluğ Kağan* unvanının verilmesini önermiş, böylece Batı Göktürklerin de ikiye bölünerek kontrol altına alınacaklarını belirtmiştir. İmparator bu öneriyi kabul etmiş ve Pei Ju'nün yönlendirmesiyle Shegui'ye bir elçi göndermiştir. Gönderilen elçi aracılığıyla Shegui'ye, Çurı Kağan'a saldırması durumunda evlilik teklifinin kabul edileceği bildirilmiştir. Sui Hanedanı'nın kıskırtmalarının üzerine Shegui harekete geçerek Çurı Kağan'a beklenmedik bir saldırı düzenlemiştir. Ağır bir bozguna uğrayan, eşlerini ve çocuklarını geride bırakarak kaçan Çurı Kağan, doğuya giderek Koçu (Gaochang 高昌, Turfan) Devleti'ne sığınmıştır. Pei Ju'nün faaliyetleri sonucunda Xiang Hanım, Koçu'ya giderek oğlunu Sui Hanedanı'na teslim olmaya razı etmiş ve Çurı Kağan 611 yılında Sui sarayına gitmiştir. Sui Yang-di tarafından kendisine *Hesana Kağan* (*Hesana Kehan* 曷薩那可汗)⁸³ unvanı verilen Çurı Kağan bundan sonra imparatorun çeşitli askerî seferlerine katılmış, ona hizmet etmiş ve Çinli bir prensesle evlendirilmiştir. Ancak sonradan, Çurı Kağan'la arasında düşmanlık olan Doğu Göktürk hükümdarı Shibi Kağan (Shibi Kehan 始畢可汗)⁸⁴, yeni kurulan Tang Hanedanı'na Çurı Kağan'ın öldürülmesi konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Shibi Kağan'ın çok güçlenmesi üzerine onun baskılarına dayanamayan Tang yönetimi, 619 yılında Çurı Kağan'ı sarayda Shibi Kağan'ın elçilerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Çurı Kağan sarayda bu elçiler tarafından idam edilmişse de iki oğlu, uzun bir süre boyunca Tang Hanedanı'na hizmet etmeyi sürdürmüşlerdir (*BS* 2.456, 99.3300-3302; *CFYG* 967.11371b, 977.11479b, 990.11633a-11633b, 995.11685a, 999.11721a-11721b; *SS* 3.76, 84.1876-1879; *JTS* 194B.5180; *TD* 199.5453-5454; *XTS* 215B.6056-6057; *ZZTJ* 180.5622, 181.5636, 5654, 5658, 5695, 185.5800, 192.6045).

5. Batı Göktürk Kağanlığı'nda Yönetimin Tardu Kağan'ın Soyuna Geçmesi

Çurı Kağan'ın 610 yılında Shegui'nin saldırısına uğrayarak Çin'e kaçmasının ardından Batı Göktürk Kağanlığı'nın devlet adamları, tahta Tardu Kağan'ın torunu Shegui'yi geçirmişlerdir.⁸⁵ Böylece Batı Göktürk Kağanlığı'nda iktidar, hanedanın Tumen kolundan İştemi koluna geçmiştir.⁸⁶ Shegui Kağan başa geçtikten sonra, selefi Çurı Kağan'ın zayıflatmış olduğu devleti yeniden güç-

çeviren Koç ise Fransızca'da hem "küçük oğul" hem de "torun" anlamına gelen bu terimi "küçük oğul" olarak tercüme etmeyi yeğlemiştir (Chavannes, 1903, ss. 23, 51; Chavannes, 2007, ss. 52, 84). Çince *shufu* teriminin açıklanması konusunda bkz. de la Vaissière, 2011, ss. 236-237.

83 Bu unvan *CFYG*'de bir yerde *Sana Kehan* 薩那可汗 (*CFYG* 967.11371b), bir yerde *Hepona Kehan* 曷婆那可汗 (*CFYG* 977.11479b), bir yerde de diğer Çin kaynaklarıyla uyumlu olarak *Hesana Kehan* (*CFYG* 999.11721a) şeklinde yazılmıştır. Pulleyblank'e göre *Hesana*'nın 曷薩那 EOC okunuşu *yat-sat-na^h* iken, GOÇ okunuşu *xhat-sat-na^h* şeklindedir (Pulleyblank, 1991, ss. 123, 221, 271). Baxter da *Hesa*'nın 曷薩 Orta Çince okunuşunu *hat-sat* (Baxter, 2000, ss. 48, 117) olarak vermiş, ancak *na* 那 karakterinin Orta Çince okunuşunu yazmamıştır (Baxter, 2000, s. 95).

84 Pulleyblank, *Shibi*'nin 始畢 EOC okunuşunu *ei'-pjit* ve *ei'-pjit*, GOÇ okunuşunu da *xi'-pjit* olarak vermiştir (Pulleyblank, 1991, ss. 34, 283). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunu *syiX-pjit* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000, ss. 7, 123). *Shibi*'nin Türkçe aslımı Gumilëv *Şibir*, Divitçioğlu *Çebiş*, Gömeç ise *Sır Beg* olarak yazmışlardır (Divitçioğlu, 2005, s. 43; Gömeç, 2011, s. 77; Gumilëv, 2002, s. 212).

85 Çin kaynaklarında Shegui'nin 610'da tahta geçtiğinde kendi adından farklı bir kağan unvanı almadığı ve kayıtlarda *Shegui Kağan* (*Shegui Kehan* 射匱可汗) olarak geçtiği görülmektedir.

86 de la Vaissière'e göre meşruluğu ve hedefleri batı bölgeleriyle sınırlı olan Batı Göktürk Kağanlığı, 610 yılında Shegui Kağan'ın tahta oturmasıyla kurulmuştur. Apa Kağan'ın ve varislerinin devleti ise doğudaki Büyük Kağanlık için mücadele eden, kısa süreli bir devlet olmuştur (de la Vaissière, 2011, ss. 235-236).

lendirmiş, Batı Göktürk Kağanlığı'na itaatten ayrılan Türkistan devletlerini yeniden hâkimiyet altına almış ve devletin sınırlarını Altay Dağları'ndan Aral Gölü'ne kadar genişletmiştir. Faaliyetleri konusunda kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmayan Shegui Kağan öldükten sonra da Batı Göktürk Kağanlığı'nın tahtına kardeşi Tong Yabğu Kağan (Tong Yehu Kehan 統葉護可汗)⁸⁷ geçmiştir. Kaynakların yiğit ve becerikli bir kişi olarak tanımladığı Tong Yabğu Kağan, selefinin başlattığı fetih hareketlerini sürdürmüş, *Tegrek boylarını hâkimiyeti altına almış, İran'daki Sasani İmparatorluğu ile savaşmış ve devletin topraklarını Ceyhun Irmağı'nın güneyine doğru genişletmiştir. Batı Göktürk Kağanlığı da böylece en güçlü dönemini Tong Yabğu Kağan'ın saltanatı sırasında yaşamıştır. Onun hükümdarlığı döneminde bir yandan da Apa Kağan'dan beri Doğu Göktürk Kağanlığı'yla sürdürülen düşmanca ilişkiler sürdürülmeye devam edilmiştir. 620 yılında Tang Hanedanı ile Batı Göktürkler arasında Doğu Göktürlere karşı bir ittifak kurulmasına karar verilmiş, ancak ortak bir harekâta girilmeden önce Doğu Göktürk hükümdarı İllig Kağan (Xieli Kehan 頡利可汗)⁸⁸ barış istemek zorunda kalmıştır. Sonradan Tong Yabğu Kağan Çin'e elçi göndererek evlilik teklifinde bulunmuş ve Çinlilerin "uzaktakilerle iyi geçinip yakındakilerle savaşmak" şeklindeki dış siyaseti gereğince bu teklifi kabul edilmiştir. Ancak İllig Kağan'ın Batı Göktürk topraklarına düzenlediği saldırılar yüzünden Tang Hanedanı'yla Batı Göktürk Kağanlığı'nın iletişimi kopmuş ve Tang Hanedanı tarafından söz verilen evlilik gerçekleşmemiştir. Gücü gittikçe artan Tong Yabğu Kağan, yönetimini giderek katılaştırmış ve saltanatının son yıllarında bazı ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Sonunda 630 yılında Tong Yabğu Kağan amcası tarafından öldürülmüş ve bu olayla birlikte Batı Göktürk Kağanlığı gerileyerek parçalanma aşamasına geçmiştir.⁸⁹ Bu tarihten sonra Batı Göktürk Kağanlığı'nda sürekli hanedan üyeleri arasındaki taht mücadelelerine ve kabile ayaklanmalarına tanık olunmuştur. Kağanlık bu mücadeleler sonucunda Tang Hanedanı'na bağlı iki kısma bölünmüş ve sonunda Türğişler tarafından ortadan kaldırılmıştır (CFYG 967.11371b, 978.11495b, 1000.11735b; JTS 194B.5181-5182; TD 199.5455-5456; XTS 215B.6056-6057; ZZTJ 187.5860, 191.5995, 192.6045-6046, 193.6061).

Sonuç

Batı Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu üzerine yaptığımız incelemelerin ışığında bu devletin kuruluşunu şu şekilde açıklayabiliriz: Tumen 552 yılında Göktürk Kağanlığı'nı kurup *İllig Kağan

87 Pulleyblank, *Tong*'un 統 EOÇ okunuşunu *tʰawnʰ*, GOÇ okunuşunu ise *tʰəwŋ* biçiminde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991, s. 310). Baxter da bu karakterin Orta Çince okunuşunu *thowngH* olarak vermiştir (Baxter, 2000, s. 136). Gömeç'e göre Çin kaynaklarındaki *Tong*'un Türkçe aslı *Tonga* olmalıdır (Gömeç, 2011, s. 82).

88 Pulleyblank, bu unvanın EOÇ okunuşunu *yet-liʰ*, GOÇ okunuşunu da *xijiat-liʰ* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991: 188, 341). Baxter ise bu unvanın Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *het-lijH* şeklinde yapmayı tercih etmiştir (Baxter, 2000: 80, 150). *Xieli*'nin 頡利 aslı çeşitli bilimadamları tarafından farklı şekillerde canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu unvanın Türkçesini Donuk ve Taşağıl *İl Kağan*, Chang *İl-Kağan*, Gumilëv *Kat (Ket) İl-han*, Atwood *Hel Kağan*, Bombaci, Wechsler ve Drompp *İllig Kağan*, Divitçioğlu *İliğ Kağan*, Beckwith de **Hellig (*Ellig) Kağan* olarak vermişlerdir. Gömeç'e göre bu unvanın Türkçesi hem *İl Kağan* hem de *İllig Kağan* olabilir, ancak kendisi *İllig Kağan* şeklinin daha doğru olabileceğini düşündüğünü belirtmiştir. *İllig* kelimesi ise Pelliot'ya, Müller'e, Mori'ye, Kljaštornyj'a ve Turan'a göre *İlig* olarak tek *l*'lidir. Togan-Kara-Baysal, Çin kaynaklarında *Xieli* şeklinde geçen unvanın aslının ne olabileceğine ilişkin farklı görüşleri bir araya getirmişlerdir. Onlar ayrıca bu unvanın "İl (Devlet) Sahibi" anlamına gelen *İllig* kelimesi olduğu görüşüne karşı çıkararak, bunun bir tür geyik olan *Elig* olması gerektiğini belirtmişlerdir (Atwood, 2010, s. 609; Atwood, 2012-2013, ss. 51-52; Beckwith, 2009, s. 125; Chang, 1968, s. 12; Divitçioğlu, 2005, s. 43; Donuk, 1988, ss. 19-20; Drompp, 2007, s. 9; Gömeç, 2011, s. 84; Gumilëv, 2002, s. 229; Taşağıl, 1995, s. 72; Togan-Kara-Baysal, 2006, ss. 105-108; Wechsler, 2007, s. 220).

89 Tong Yabğu Kağan'ın ölüm tarihi konusunda çelişkili bilgiler vardır. Çin yıllıklarında genellikle onun 627 yılında öldürüldüğü yazılmışsa da onun 630 yılında öldürüldüğüne ilişkin kayıtlar da vardır (Salman, 1999, ss. 260-261; Taşağıl, 1995, s. 93).

unvanını aldıktan sonra, merkezi Moğolistan'da olan bir *Büyük Kağan (Uluğ Kağan)* makamı tesis edilmiştir. Bu idarî düzende *Kağan*, *Yabğu* ve *Şad* gibi daha düşük konumda unvanlar taşıyan hanedan üyeleri de devletin çeşitli bölgelerini yönetmekle görevlendirilmişlerdir. Bunlardan Tumen'in kardeşi İştemi, *Yabğu Kağan* olarak Altay Dağları'nın batısındaki Türkistan bölgesinde fetihler yapmış ve doğudaki Uluğ Kağan'a bağlı olarak bu toprakları yönetmiştir. İştemi Yabğu Kağan'ın oğlu Ashina Dianjue de 576'da babasının bu konumunu ondan veraseten devralmış ve *Tardu Kağan* unvanıyla bu bölgeyi yönetmeyi sürdürmüştür. Tumen'in üç oğlu ise *Yixiji Kağan*, **Buқан Kağan* ve **Tapar Kağan* unvanlarını alarak peşpeşe hükümdar olmuşlardır. **Tapar Kağan* 581 yılında öldüğünde, *Büyük Kağanlık* makamı için hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler gün yüzüne çıkmış ve **Tapar Kağan*'ın oğlu Umna Kağan'ın kısa süren hükümdarlığının ardından Yixiji Kağan'ın oğlu **Neber, İşbara Kağan* unvanıyla tahta oturarak *Uluğ Kağan* olmuştur. Bu sırada Çinliler, Göktürk hanedan üyeleri arasındaki çekişmeyi arttırmak için gizli faaliyetlere girişmişlerdir. İşbara Kağan'ın 583'te yenilgiyle sonuçlanan Çin seferinin ardından Göktürk Kağanlığı'nda bir iç savaş patlak vermiş ve İşbara Kağan, **Buқан Kağan*'ın *Apa Kağan* unvanlı oğlu Daluobian'e saldırmıştır. Baskına uğrayan Apa Kağan batıya kaçarak Tardu Kağan'a sığınmış ve Çinlilerin tahrikleriyle İşbara Kağan'a muhalefetini arttırmakta olan Tardu Kağan, bu iç savaşa katılmaya karar vermiştir. Tardu Kağan'ın verdiği askerî destekle Apa Kağan doğuya yürüyerek İşbara Kağan'ı yenmiş, ancak onu tamamen ortadan kaldıramamıştır. Apa Kağan İli Vadisi'ne yerleşirken İşbara Kağan da Çin sınırlarına yerleşerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu iki hanedan üyesi de *Büyük Kağanlık* makamı için birbirleriyle mücadele etmişlerdir; nitekim Apa Kağan'ın batıda kendisi için bağımsız bir kağanlık kurmak gibi bir düşüncesi yoktur ve bütün mücadelesini doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmek için yürütmüştür. Ertesi yıl Çin'e bağlanan İşbara Kağan, 585 yılında yaptığı saldırıyla Apa Kağan'ı yenmeyi başarmış, ancak onun devletini yıkamamış ve iki yıl sonra ölmüştür. İşbara Kağan'dan sonra tahta oturan kardeşi Bağa Kağan bu sefer Apa Kağan'ı yenerek onu ele geçirmeyi başarmış, ancak Çin'in araya girmesi yüzünden onu öldürememiştir.

Apa Kağan'ın esir düşmesi üzerine onun ülkesindeki devlet adamları, tahta Apa Kağan'ın kardeşi Yangsu Tigin'in oğlu Niri Kağan'ı oturtmuşlardır. Bağa Kağan'ın 588'de ölmesi üzerine yerine İşbara Kağan'ın oğlu **Turan Kağan* geçmiş ve o da 599'da Tardu Kağan'la gücünü birleştirerek Bağa Kağan'ın Çin'le işbirliği yapan oğlu Töli Kağan **Jāmқан*'ı yenilgiye uğratmış, onun Çin'e sığınmasını sağlamıştır. Tardu Kağan Çin ordusu karşısında bozguna uğrayınca Çinliler Töli Kağan'ı *Qimin Kağan* unvanıyla hükümdar ilan etmişlerdir ve **Turan Kağan* da o sırada kendi adamları tarafından öldürülmüştür. Batıda da 599 yılında Niri Kağan ölmüş ve yerine oğlu Çuri Kağan geçmiştir. Bu karışık ortamda Tardu Kağan nihayet 600 yılında harekete geçerek kendisini *Bilge Kağan* unvanıyla *Uluğ Kağan* ilan etmiştir. İşbara Kağan'la arasının bozulduğu 583 yılından sonra bile bağımsızlığını ilan etmemiş olan Tardu Kağan'ın, *Uluğ Kağan* olmak isteyen Apa Kağan'ı ve varislerini desteklediği görülmektedir. Tardu Kağan'ın bu dönemdeki konumu pek açık olmasa da onun bir "Hükümdar-Yapıcı" (*Kingmaker*) olarak hareket ettiği düşünülebilir. Göktürk ülkesinde otorite boşluğunun yaşandığı 600 yılında Tardu Kağan kendi bağımsızlığını ilan etmemiş, ancak *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirdiğini açıklamıştır. Tardu Kağan'ın bu sıralarda batıdaki *Büyük Kağanlık*'la ilişkilerinin nasıl olduğu konusunda ise bir bilgi yoktur. Bilge Kağan'ın doğudaki hükümdarlığı da uzun sürmemiş ve 603 yılında çıkan büyük ayaklanmalar sonucu Tuyuhun Devleti'ne sığınarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Böylece Qimin Kağan da Çin desteğiyle doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra Doğu Göktürk Kağanlığı'nda hükümdarlar hep Qimin Kağan'ın oğulları arasından çıkacaklardır. Batıda ise isyanlarla uğraştığı ve Qimin Kağan'la mücadele ettiği için zor

duruma düşen Çurı Kağan, 608 yılında Çin'e bağlandığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak Çurı Kağan itaatsizlik gösterince 610 yılında Çinliler, Tardu Kağan'ın oğlu Duluu'nun oğlu Shegui'yle anlaşmışlar ve Shegui'yi Çurı Kağan'a saldırtmışlardır. Bozguna uğrayan Çurı Kağan, 611'de Çin'e kaçmak zorunda kalmış ve Shegui de *Uluğ Kağan* unvanını elde etmiştir. Hanedanın Apa Kağan'ın soyundan gelen kolunun son hükümdarı olan Çurı Kağan'ın, 619'da Doğu Göktürk hükümdarı Shibi Kağan'ın isteği üzerine Çin'de öldürülmesiyle bu kol sona ermiş ve hanedan Tardu Kağan'ın soyuna geçmiştir. Çurı Kağan'ın ölmesiyle birlikte Göktürkler arasında Yixiji Kağan'la *Buқан Kağan'ın soyları arasında sürdürülen taht kavgası, Yixiji Kağan'ın soyunun başarısıyla ve *Buқан Kağan'ın soyunun ortadan kalkmasıyla sona ermiştir. Bu tarihten sonraki Batı Göktürk kağanları ise Tardu Kağan'ın soyundan gelmişlerdir ve seleflerinin doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmek için yürüttükleri mücadeleyi sürdürmemişlerdir. Batı Göktürk kağanları artık doğuyu fethetmekten vazgeçmişler ve her ne kadar Doğu Göktürk Kağanlığı'yla sınır savaşlarını sürdürmüşlerse de dikkatlerini daha çok batıdaki fetihlere çevirmişlerdir.

Kısaltmalar

- BS = Beishi 北史
 CFYG = Cefu Yuanguı 冊府元龜
 EOÇ = Erken Orta Çince
 GOÇ = Geç Orta Çince
 JTS = Jiu Tangshu 舊唐書
 SS = Suishu 隋書
 TD = Tongdian 通典
 XTS = Xin Tangshu 新唐書
 ZS = Zhoushu 周書
 ZZTJ = Zizhi Tongjian 資治通鑑

Kaynakça

Kaynaklar

- Chang, J. (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts'ê-fu Yüan-kuei ve Tzû-chih T'ung-chien'e Göre (618-745)*. Ankara.
- Chavannes, E. (1903). *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.
- _____. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (M. Koç, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Du You 杜佑. (1988). *Tongdian 通典*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Ergin, M. (2002). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut. (1998-1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (B. Atalay, Çev.). 4 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li Yanshou 李延壽. (1974). *Beishi 北史*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Linhu Defeng 令狐德棻. (1971). *Zhoushu 周書*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.

- Liu, M. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*. 2 Cilt. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- _____. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Liu Xun 劉詢. (1975). *Jiu Tangshu* 舊唐書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Mangaltepe, İ. (2009). *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ou Yangxiu 歐陽修. (1975). *Xin Tangshu* 新唐書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Radloff, W. (1987). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 2 Cilt. Osnabrück: Otto Zeller Verlag.
- Sima Guang 司馬光. (1976). *Zizhi Tongjian* 資治通鑑. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Vedat Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler" Bölümü: Açıklamalı Metin Neşri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Wang Qinruo 王欽若. (1994). *Cefu Yuanguai* 冊府元龜. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wei Zheng 魏徵. (1982). *Suishu* 隋書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Araştırma Eserler**
- Atwood, C. P. (2010). The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth. *Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honor of Françoise Aubin*, (D. Aigle, I. Charleux, V. Goossaert ve R. Hamayon, Ed.) içinde (ss. 593-621). Sankt Augustin: Institute Monumenta Serica.
- _____. (2012-2013). Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus. *Central Asiatic Journal*, 56, 49-86.
- Aydın, E. (2008). Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler. *İlmî Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, 21-38.
- Baxter, W. H. (2000). *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*.
- Baxter, W. H. ve Sagart, L. (2014). *Old Chinese: A New Reconstruction*. New York: Oxford University Press.
- Beckwith, C. I. (2005). The Chinese Names of the Tibetans, Tabghatch, and Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 5-20.
- _____. (2006-2007). The Frankish Name of the King of the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, 5-12.
- _____. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton: Princeton University Press.
- Bombaci, A. (1970). On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*. *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, içinde (ss. 1-66). Naples: Instituto Universitario Orientale – Seminario di Turcologia.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cen Zhongmian 岑仲勉. (1958). *Tu jue Jishi* 突厥集史. 2 Cilt. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Chen, S. (1998). Sino-Tokharico-Altaica – Two Linguistic Notes. *Central Asiatic Journal*, 42 (1), 24-43.
- _____. (2002). Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12 (3), 289-325.
- Clauson, G. (1971). Some Notes on the Inscription of Toñuq. *Studia Turcica* içinde (ss. 125-132). Budapest.
- _____. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Czeglédy, K. (1962). Čoyay-Quzı, Qara-Qum, Kök-Öng. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15 (1-3), 55-69.
- de la Vaissière, É. (2011). İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler. (F. Kömürcü, Çev.). *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – 3-5 Aralık 2010, İstanbul – Bildiriler*, (M. Ölmez, E. Aydın, P. Zieme ve M. S. Kaçalın, Ed.) içinde (ss. 233-240). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.

- _____. (2013). Ziebel Qaghan Identified. *Constructing the seventh century*, (C. Zuckerman, Ed.) içinde (ss. 741-748). Paris: Travaux et mémoires 17.
- _____. (2015). Away From the Ötüken: A Geopolitical Approach to the Seventh Century Eastern Türks. *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millenium CE*, (Jan Bemmman ve Michael Schmauder, Ed.) içinde (ss. 453-461). Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie – Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Divitçioğlu, S. (2005). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Drompp, M. R. (1999). Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840. *Journal of the American Oriental Society*, 119 (3), 390-403.
- _____. (2007). Chinese ‘Qaghans’ Appointed by the Türks. *Tang Studies*, 25, 1-20.
- Ercilasun, A. B. (2008). İstemi (Sır Temir) Kağan. *Türk Kültürü*, 1, 76-109.
- Erkoç, H. İ. (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- _____. (2015). *General Li Jing’in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın Çöküşü*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran: Farhang Publications.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- _____. (2007). Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60 (2), 161-194.
- Gömeç, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Grousset, R. (1970). *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia* (N. Walford, Çev.). New Brunswick: Rutgers University Press.
- Gumilëv, L. N. (2002). *Eski Türkler* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, K. (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kırilen, G. (2015). *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*. Ankara: Kimlik Yayınevi.
- Kljaštornyj, S. G. ve Livšic, V. A. (1972). The Sogdian Inscription of Bugut Revised. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26 (1), 69-102.
- Koç, K., Baynıyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Moravcsik, G. (1983). *Byzantinoturcica*. 2 Cilt. Leiden: E. J. Brill.
- Ösawa, T. (2002). Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşınaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak. *Türkler*, 7, (H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ed.) içinde (ss. 79-88). Ankara.
- _____. (2005). Şin-jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel -Mongolküre Yazıtı-. *XIV. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3, içinde (ss. 559-580). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (2011). Revisiting the Onği inscription of Mongolia from the Second Turkic Qağanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 93, 147-203.
- Ögel, B. (1957). Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar. *Bellekten*, 21 (81), 81-137.
- Pelliot, P. (1929). Neuf notes sur des questions d’Asie centrale. *T’oung Pao*, 26 (4-5), 201-266.
- Pritsak, O. (1985). Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources. *Journal of Turkish Studies, Niğüça Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*, 9, 205-211.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44/2, 205-292.
- Salman, H. (1999). T’ong Yabgu Kağan Devrinde (618-630) Batı Göktürk Kağanlığı. *XII. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 12-16 Eylül 1994 – Kongreye Sunulan Bildiriler*, 2, içinde (ss. 249-263). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Sinor, D. (1985). Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.). *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11 1982*, (Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Ed.) içinde (ss. 145-159). Stockholm: Konferenser 12.
- _____. (1994). The establishment and dissolution of the Türk empire. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, (Denis Sinor, Ed.) içinde (ss. 285-316). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. 2 Cilt. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Taşağıl, A. (1995). *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (2004). *Göktürkler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (2013). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı: Moğol Göçebe Feodalizmi* (A. İnan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Wechsler, H. J. (2007). T'ai-tsung (reign 626-49) The Consolidator. *The Cambridge History of China – Volume 3 Part 1 – Sui and T'ang China, 589-906*, (Denis Twitchett, Ed.) içinde (ss. 188-241). New York: Cambridge University Press.
- Wu, G. (2002). *Chinese Characters Dictionary With English Annotations*. Shanghai: Shanghai Jiaotong University Press.
- Yamada, N. (1985). The Original Turkish Homeland. *Journal of Turkish Studies, Niğüça Biçig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*, 9, 243-246.
- Yudahin, K. K. (1945). *Kırgız Sözlüğü* (A. Taymas, Çev.). 2 Cilt. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.